

ר' אליהו בחור ושירתו על בּוֹבָא האביר

1.

מי הוא זה ואיזה הוא הַמְחַבֵּר, המציג את עצמו במבוא אל שירת האבירים שלו בּוֹבָא הלשון:

איך אליה דער שרייבער
דינער אַלער פֿרומען וויבער

[אנוכי אליה הסופר
משרתן של כל הנשים האדוקות]

שערו של הספר, שתצלום ממנו המובא כאן (בעמ' 12) אומר דברים ברורים:

בּוֹבָא דֵאָנְטוֹנָא
נִקְרָא סֵפֶר זֶה
יִצְיָרָה יָפָה
נִכְרָ שֶׁהִיא מַעֲשֵׂה יָדָיו שֶׁל
אֵלִיָּה בַּחּוֹר
הַדְפָס בְּאִיזְנָה הָעִיר
בְּשָׁנַת אֵלִיָּה הַמַּחְבֵּר לִפ"ק.

הדברים כתובים בלשון יידיש, אותה דיברו באיטליה במאה ה־16 (רומר-סגל תשל"ט). פענוח הגימטריא של הלפ"ק מגלה, שמדובר בשנת 1541. זו שנת הדפסתו הראשונה של הספר, שנכתב — לפי עדותו של המחבר — בשנת רס"ז, כלומר ב־1507.

פרטים נוספים מתגלים בסיומה של שירת האביר בּוֹבָא, בשני הבתים האחרונים (649–650), לאמור:

649 בְּכָל זֹאת רְצוֹנִי לְהוֹדִיעַ לְכֶם
מִי יִצֵר וְכָתַב אֶת הַסֵּפֶר:
אֵלִיָּה בַּחּוֹר קוֹרְאִים לוֹ.
שָׁנָה תְּמִימָה הוּא הַקְדִּישׁ לָזֶה
וְהוּא הַשְּׁלִים מְלֹאכְתוֹ בְּאוֹתָהּ שָׁנָה

כִּכָּא דֶאֱנִטוֹנָא

היישט דש בוך איין הושש ג

טרעכט • אין קענט וואו

אזיה בחורש ג

מעכט :

אין ווארדן

גדרוקט

13

איינזא אין דער שטאט • אוב

אליה המצבר אין גליך

דש סרט :

כותרת הספר, מהדורת 1541, איזנה

דוך וויל איך אויך בעבן ואר • ווער דש בוך הוט
 ניהאלט אוב נשריבן • אליה בחור בעבט ער
 זיך צוואר • איין נבן יאר הוט ער דרובר בור
 טריבן • אוב הוט עש ניהאלט דש זעלבין יאר •
 דש מן צילט צוויי הונדרט אוב זעכציג אוב זיבן •
 ער הוט עש אויז אין ביסן אוב הוב עש אן אין אייד
 • ךַּן זול אוזן געבן בור אן בויען תייר :
 אוב זל

אוב זול אוזן דר און אויז אוגור סיין • אוב זול
 אוזן די נענדן געבן • דש מיד אן אושן זוכה זיין
 • משיחש צייט צו דר לעבן • דער זול אוזן בורן
 נ ירושלים היבין • אנדר איתן אין אין דורסאן דר
 בעבן • אוב זול אוזן דש בית האקדש ווידר בוילאן
 • ךַּכּוּ יְהִי רִצּוֹן אֱמֻנַת טְרוּיאָן :

חֶסֶלֶת מִסְכֵּת
 בַּבֵּא דֵאֲנִטְוֵנָא

שִׁמְסַפְרָה לַפֿ"ק רס"ז
 סִים בְּנִיטָן וְהַתְּחִיל בְּאִיר —
 שִׁצִּילָנוּ הַשֵּׁם מִכָּל הַחַיּוֹת הַרְעוֹת.
 650 שִׁיגָאל אוֹתָנוּ מִיסוּרֵינוּ
 וְכֵן יִשְׁפִיעַ עָלֵינוּ מַחֲסֵדוֹ
 שְׁנֻזָּה בְּלָנוּ
 לְהַגִּיעַ בְּחַיֵּינוּ לִימֵי הַמְּשִׁיחַ
 שְׂיוֹלֵךְ אוֹתָנוּ לִירוּשָׁלַיִם
 אוֹ לְאַחַר הַכְּפָרִים בְּסִבְיַבְתָּה
 וְשִׁיבָנָה לְמַעַנְנוּ אֶת בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ
 וְכֵן יִהְיֶה רְצוֹן, אָמֵן סְלָה.¹

את המהדורה הראשונה של הספר בשלמותה מצא במפתיע החוקר המלומד מאקס ווינרניץ (1894–1969) בספרייה האוניברסיטאית המרכזית של ציריך בשווייץ, בשנת 1931 (ווינרניץ 1931: 280–284). מהדורה נדירה זו צולמה ויצאה לאור ב־1949 בידי החוקר הדגול יודא א. יפה (1873–1966), שערך אותה והוסיף מבואות בידיש ובאנגלית (יאָפֶע 1949).

2.

אליהו בחור אינו שמו הפרטי של המחבר. שמו המלא הוא אליהו בן אשר הלוי אשכנזי. בחוגי המלומדים הנוצרים הוא היה ידוע כְּאַלְיָה לְוִיטָה. הכינוי 'בחור', שהוא עצמו צירף כתג לשמו, עורר פירושים אחדים.² מכל מקום ברור, שבבואו בפעם הראשונה לאיטליה היה אליהו עדיין איש צעיר. הוא נולד ב־1469 באיפשהיים (עיירה על גדות הנהר אִיש — Aisch — לא רחוק מנירנברג). את גרמניה הוא עזב לפני 1495. אפשר שנסחף בגל המהגרים היהודים, שנטשו את גרמניה מחמת המציק והיגרו לאיטליה. שם הוא נשא אשה, שם גם נולד בנו הבכור יהודה הלוי (שאָצְקִי 1949: 15).

יהודי אשכנז נדחקו ונדחפו מכוח גזירות ורדיפות, ברחו והשתקעו באיטליה והקימו שם קהילות. לשון הדיבור שלהם היתה יידיש (שולוואַס 1950: 168). הגירת יהודים זו מגרמניה התרחשה בתוך תוכם הגורף של זרמי הרנסנס, שהקלו על היהודים להיקלט ולהצליח (שם: 176).

לאחר שהות קצרה בוונציה הגיע אליהו בחור לעיר פאדובה, אשר בה קבעו רבני אשכנז מרכז תורני. שם הוא גם פתח את מסלול יצירתו כמומחה לדקדוק עברי ומשורר בידיש — ואילו את משפחתו הוא פירנס בדוחק בהוראה פרטית והעתקה של כתבי־יד.

ב־1507 הוא חיבר את רומאן האבירים שלו בְּבֵא דֵאנטוֹנֵא (שלא פורסם בדפוס אלא מקץ שנים רבות), וב־1508 הוא חיבר פירוש לספר הדקדוק העברי של ר' משה קמחי,³ שהיה עמוס כרימון בטעויות (עריק 1926: 42). ב־1509 נאלצו אליהו ובני־ביתו להימלט מפאדובה, שנכבשה בידי הצבא

הצרפתי, במסגרת פעולות האיבה של 'הברית של קאמבריי'.⁴ רבים מכתבי-היד שלו אבדו בשרפות שפרצו בעיר.

3.

התחנה הבאה היתה וונציה, שם נקלט אליהו בחור בתוך קהילה ניכרת של יהודי גרמניה, שהגיעו לשם טיפין-טיפין. פרנסתו נמצאה לו בדוחק: קצת הוראה, מעט חיבור של שירי-חתונה וכתובות מחורזות על גבי מצבות (שאצקי 1949: 15). מצבו הכלכלי והחברתי היה ירוד למדי. המצוקה העיקה עליו, ובעטיה גם המתח בינו לבין מתחרים על מעט הפרנסה שנפלה בחלקו.

אל אותה תקופה משייכים חוקרי תולדות אליהו בחור את פרסומם של שני שירי-פולסטר ביידיש, שהוא שלח והפגיע בפלוני הלל כהן תוך כרי השמצות רשנות ואפילו ניבול-פה.⁵

'השיר על השרפה בוונציה', שנכתב לפי לחן הפיוט 'צור משלו אכלנו'⁶ פורסם במלואו על-ידי חנא שמרוק (שמרוק תשכ"ו/1966: 359-368) והוא ערוך על פני 25 בתים ו-200 שורות שיר. שמרוק גם הקדים מבוא מפורט, בו תיאר את כתב-היד ונסיבות התהוות סוג זה של שירים במאה ה-16, וכן הוסיף את הערכתו בוו הלשון: '(בולט) - - - בייחוד השיר על השרפה ברמתו הגבוהה, המשקפת את יכולתו במלאכת השיר, ובהמצאותיו הצורניות, המעידות על כשרונו ועל רוחב ידיעתו והבנתו בסוגים שונים של השירה בזמנו' (שם: 353).

השיר על השרפה בוונציה נכתב, לכל הנכון, בימי המלחמה. שרפה גדולה פרצה בוונציה ב-1509,⁷ שנה לפני פלישת חילות 'ברית קאמבריי' לעיר. השיר מתמקד בעצם בשרפה שפרצה על גשר הריאלטו,⁸ ששורות של חנויות הצטופפו בו ובקירבתו. לפי דברי השיר היו גם יהודים, ששלחו באלימות ידם בביזה (השורות 19-24).

בין הבחזים היה גם הלל כהן הנ"ל, שנתפס במעשה וטען, שהביזה נמסרה לו על-ידי אשתו של אליהו בחור (כתוב בפרטי פרטים בשורות 121-152. ראה: שמרוק תשכ"ו/1966: 346-347). זו היתה עלילה, שעוררה את אליהו בחור לכתוב ולהשיב בשירי-פולסטר חריפים ומרים כלענה.

השיר 'המבריל' נכתב זמן לא רב אחרי הראשון (1514). כתב-היד, הנמצא באוצר ספריית בודליאנה באוקספורד פורסם במלואו על-ידי נחום שטיף (שטיף 1926: 151-158). להלן התברר לו, שקיים כתב-יד נוסף בספריית ה-Trinity College שבקיימברידג'. הוא הוסיף אפוא מחקר מפורט של כתב-יד זה, לרבות השוואה בין שני כתבי-היד (שטיף 1928: 148-178). השיר פותח בדברים כדורבנות:

המבריל בין קודש לחל;
צווישן מיר אונ הילל דען גבנה קנול;
דער דא איז חסרונות אזו ואָל
כְּכֹכְבִים בְּלִילָה. (כתב-יד קיימברידג')

והמבדיל בין קדש לחל;
ביני ובין הילל הנבזה הגדול;
המלא רשעות שאין די-לה
וחסרונות פכוכבים בלי-לה.

גרמו בשיר, שהלל כהן השמיץ את אליהו בחור בחרוזים. קשה לומר דברים מדויקים, כי חסרות, כנראה, שורות בשני הנוסחים (שטיף 1928: 151). מכל מקום ניכר, שאליהו בחור קוצץ וממש יוצא מכליו. דמותו של הלל כהן היריב מצטיירת בכל שלילה אפשרית.⁹

4.

ב־1514 חל מפנה מהפכני בחייו של אליהו בחור. גרם לכך המפגש עם איש נוצרי מלומד ונאור, חדור רוח של הומאניזם ופתוח להשפעות זרמי הרנסנס. שמו אַג'ידיו דה ויטֶרבו (Egidio da Viterbo, 1471-1532). הוא היה אחד מכוהני הכנסייה בעלי הדרגה הגבוהה ביותר: גנרל במסדר האוגוסטינים, מקובל ואהוב על האפיפיור ליאו ה־10, שאמנם גם מינה אותו לחשמן ב־1517.

איש הכנסייה המלומד הזה היה מעוניין ביותר לקרוא את כתבי־הקודש במקורם. יתר על כן, הוא התעניין מאוד בטקסטים בספרות מיסטית, בעברית ובארמית, שהביאו אותו אל מפתן הקבלה וספר הזוהר.

מן הראוי לזכור, שהאיש העשיר הזה היה בעל נטייה אַסקטית, נואם ומטיף מבריק, בעל מרץ ואומץ־לב, מומחה בלאטינית ויוונית ושוקד על לימוד לשונות המזרח (טורקית, פרסית, ערבית). אין כלל תמיהה בחיפושיו אחר מורה לעברית ומעתיק של כתבי־יד.

וכך מתאר אליהו בחור בספרו מסורת המסורת, בסגנון שלו ובחרוזים את המפגש ביניהם:

” — — — ואז נפלו לי חבלים, לגלות בראש גולים, ועזבתי את מקומי, ובאתי עד רומי, ושם שר גדול מאוד, חשמן נישא הוד, חכם בידידים, שמו קארדינאל איג'ידייה, וכשמעי מהללו, ביקרתיו בהיכלו.

וכאשר רָאָנִי, על אודותי שאלני ואמרת: דע אדוני, כי אנוכי הפלוני, המדקדק האשכנזי, רזי לי רזי, בדקדוק ובפסוק, כי כל ימי עסוק אני בזאת המלאכה, על כן פָּכָה אין איש במציאות, שנצחני בבקיאות, כמאמר בעל ההלצה, שנפשו לא מצא מעולם מנוצחת, כי אם מבעל מלאכה אחת, גם תלמידי חכמוני, ולדיעתי הביאוני, במאמר היהודי, איש תלמודי, הרבה למדתי מרבתי, ויותר מעמיתי, ומתלמידי בפלפולם, יותר מכולם.

כשמוע השר דברתי, קם וירץ לקראתי, וישקני מנשיקות פיהו, ויאמר: האתה זה אדוני אליהו, אשר שמעך הולך בכל המדינות, וספריך נתפשטו בכל פינות.¹⁰ ברוך אלוהי העולם, אשר הביאך עד הלום, והיקרה אותך לידי, ואתה פה עמוד עמדי, ותהיה לי לרב, ואני אהיה לך לאב, ואכלכל אותך ואת ביתך, ואתן דגנך, תירושך חיתך, ואטיל לכיסך מלאי, רק כל מחסורך עלי. ובכן המתקנו סוד יחד, ברזל ברזל

יחד, ורוחזי עליו אצלתי, וגם אני ממנו קיבלתי, דברים טובים ונעימים, אשר עם האמת מסכימים, וקיימתי צוואת החכם ודיבורו, קבל האמת ומי שאמר. והנה הכלל העולה, הנני מורה בפה מלא, כמודה בפני בית־דין חשוב, דבר ולא ישוב, כי מלמד לגויים (כנוסח אחר: נוכרים) הייתי, וכזאת וכזאת עשיתי, אך דעו כי אפילו הכי, תהילה לאל עברי אנוכי, ואת האלוהים אנוכי ירא, שמים וארץ בורא, חלילה לי מרשע, וְחַךְ אֲנִי בְּלִי פֶשַׁע. – (אליהו בחרור 1867: 96–97).

שלוש־עשרה שנים ישב אליהו בחרור בארמונו של החשמן. הוא לימד אותו עברית וארמית ולמד מפיו לאטינית ויוונית. יתר על כן, הוא העתיק למענו כתבי־יד רבים, בעיקר כתבי קבלה. כמוזיאון הבריטי שמור עד היום כתבי־יד בעברית וארמית, שסימנו Add. N27, 199, שאליהו בחרור העתיק למען החשמן אגידיו דה ויטרבו, היקפו 1200 עמודים, והוא גדוש הערות שוליים בלאטינית. זו עדות שהחשמן לא רק קיים ומימן את מלאכת ההעתקה, אלא גם עיין וקרא בכתב־היד.

מן הראוי לציין, שחשמן קאתולי זה היה מעורב בפולמוס המשפטי החריף, בין ההומאניסט הגרמני יוהן רויכלין (1455–1522) לבין המומר יוהן פֶּרְקוֹרֶן (1469–1521) וחבריו, שתבעו את שרפת התלמוד וגירושם של היהודים מגרמניה. אגידיו דה ויטרבו היה בין התומכים של יוהאן רויכלין (רובנוב תשי״ב: תטו–תטז; שאצקי 1949: 17).

הוויכוח הזה וספיחיו הגבירו במידה רבה את העניין בכתבים העבריים ומקורותיהם, ובעיקר – בתנ״ך, בלשונו המקורית.

הידידות בין אליהו בחרור והחשמן אגידיו דה ויטרבו נמשכה ממש עד מותו של הנוצרי אציל הנפש ב־1532. אין כלל ספק, שקשר זה הפך את אליהו בחרור למורה החשוב ביותר לעברית בעולם הנוצרי – ושינה את מסלול חייו מן הקצה אל הקצה.

שהותו של אליהו בחרור ברומא נפסקה אף היא בעטיה של מלחמה. החיילים הגרמנים השכירים של הקיסר קארל ה־5, שחנו במילאנו ולא קיבלו שכרם כנדרש, פרצו לעיר רומא לשם ביזה ושלל, הרסו ושרפו כל הבא לידם. זה היה ב־1527. רבים מספריו וכתב־היד של אליהו בחרור אבדו בשרפת ארמונו של החשמן.

5.

לאחר שנמלטו מרומא נדרו אליהו בחרור ומשפחתו ממקום למקום עד בואם שוב להשתקע בוונציה ב־1529.

בשוכו לוונציה מצא אליהו בחרור עבודה בבית־הדפוס (שהיה גם בית־הוצאה) של ראש־המדפיסים באירופה בימים ההם – דניאל בּוּמְבֶּרְג מאנטוֹרֶפֶן. בומברג היה איש נוצרי, ידיד ליהודים ואוהב יהדות. את בית־הדפוס שלו הוא הקים מתוך כוונה להוציא לאור כתבים עבריים, מקוריים ומתורגמים. בין היתר הוא הדפיס את כל התלמוד הבבלי (1520–1523), את מהדורת המקראות הגדולות וקרוב ל־200 ספרים עבריים. המהדורות של בומברג הפכו לשם דבר, אבן שואבת

לאוספי ספרים יהודים ולא־יהודים (שאצקי 1949: 21). בומברג השקיע את כל הונו בהוצאת ספרי יהדות (עריק 1926: 44). אליהו בחור נשכר לעבודה בתפקיד של קורא כתבי־יד ומגיה. כעשר שנים הוא ישב בוונציה ועבד עם בומברג.

בינתיים הוא המשיך לפרסם את חיבורי המחקר שלו, שראשיתם בתקופת שהותו ברומא. עוד ב־1518 הוא פרסם את ספר הבחור (ספר דקדוק של הלשון העברית), ואת ספר המרכבה (על מילים יוצאות דופן במקרא). ב־1520 הוא פרסם את פרקי אליהו (עיונים בדקדוק העברי). בוונציה הוא השלים את ספר הזכרונות (מעין קונקורדנציה של המקרא), שבומברג פרסם ב־1536. מקץ שנתיים יצאו לאור באותה הוצאה ספר טוב טעם ומסורת המסורת. בספר אחרון זה הוא חידש והוכיח שמערכות הניקוד וטעמי המקרא הן מאוחרות מן העריכה והגיבוש של מהדורת התנ"ך הקאנונית, ועל כן אין בהן קדושה ואף ניתן לפרשן באורח בלתי פבול. הנחה זו גרמה, כמוכן, לקשיים במערכות הפרשנות של כתבי־הקודש ועוררה את חמת התנגדותם של רבני הדור השמרניים. הם דחו את מסקנותיו של אליהו בחור ואף גינו אותו על חוצפתו...

6.

ב־1540 הקים המטיף הנוצרי פאולוס פאגיוס, תלמידו של ההומאניסט יוהאן רויכלין, בית־דפוס והוצאה לאור של כתבים בעברית באיסני, עיירה בדרום ויִרְטֶנְבֵּרְג, לא רחוק מן הגבול האוסטרי. בינתיים פרץ שמעו של אליהו בחור גבולות ויצאו לו מוניטין באירופה כמלומד גדול ומומחה לעברית ולמקורות ספרותה. כתביו תורגמו ללאטינית על־ידי המלומד סבסטיאן מינסטר (1489–1552).

בשנת 1538 הוצעה לו בפי תלמידו לעברית, השגריר הצרפתי ז'ורז' דה סֶלֶב, בשם המלך פרנסואה הראשון, משרה מכובדת של פרופסור לעברית באוניברסיטה של פאריז. הוא דחה הצעה זו. אפשר שלא רצה לבוא לצרפת, שמאז גירוש היהודים ממנה (ב־1394) לא היו בה כלל קהילות יהודיות מאורגנות. ואולי מטעם אחר כלשהו.

אין זה מפליא אפוא, שפאולוס פאגיוס הזמין את אליהו בחור לאיסני והציע לו להיות עורך ויועץ להוצאה לאור. בחורף 1540–1541 קם המלומד בן ה־70 ויצא לדרך הקשה. הוא חצה את האלפים, כפי הנראה בחברת שני נכדיו, בני בתו תנה ובעלה הכומר (!!!) יצחק בִּיְהוֹם מרומא, אליהו ויוסף (שאצקי 1949: 24).

באיסני יצאו לאור ספרים אחדים של אליהו בחור: ב־1541 הופיע הספר מתורגמן, שהוא מילון לתלמוד, ותשבי, אף הוא מילון כולל 712 מילים מן התלמוד והמדרשים, מפורשים בידיש על־ידי אליהו בחור, ובגרמנית ולאטינית — על־ידי פאולוס פאגיוס. ב־1542 פורסם באיסני שמות דברים, מילון של מונחים טכניים בעברית, וכן מהדורות חרשות של כתביו בדקדוק.

והנה, שם באיסני יצאה לאור גם המהדורה הראשונה של הבבא דאנטווא ב־1541 (ווינרניץ 1931: 280–284).

גילובט

זי אָנַט • דער אונז נַ
 הוֹלְסֵן הוּט • דש מיר
 דש בוך אויז נִדְרוּקֵט האַבן • אובֿ מיר האבן עש
 נִינְצֵט מיר צוויין קנאַבן • יוסף אובֿ איה אונזר
 ואַטֵר היישט כּוּר יִצְחָק ביהם צוֹן רוּם • אובֿ v.
 מרְתֵּ חנה היישט אונזר מוּם • אובֿ דער דש בוך
 נִימאַכֵט הוּט דער איז אונזר הערֵן • אובֿ מיר
 האבן עש נִימאַכֵט אז ריין אז איין סעראָן •
 נָנְן אובֿ נֶאָר מיט נַבְלָם וליים • דש בֵּיט
 איז נִבְלֵיבֵן דיבן איין נֶרִים • אובֿ x.
 דער גֵּט דער אונז הוּט נִטוֹן די
 טוֹבֵה • דש מיר אויז נִדְרוּקֵט
 הבן בֵּא • דער זוּ
 אונז אויך העלֵסן
 דש מיר דרוֹקֵן •
 דש בוך דער
 שוֹבֵן

אובֿ אנדרי טויטשי סֵפֶרִים זיין •
 וְכֵן יְהִי רִצּוֹן אֱמֻנָה :
 וויל איך שרייבן די וועלטן ווארטער •
 די דא שטין אין מענכֵן אורטר • אובֿ
 וויל זי אין טויטשן בישידן • מיט ליב אובֿ מיט
 וראידן :

דברי הסיוסם של הנכבדים

מתוך דברי שיר הסיכום של הנכדים (ראה תצלום בעמ' 19) ניתן ללמוד, שהיתה להם כוונה להוציא שורה של כתבים, שהסבא חיבר בידיש. כך גם מסתבר מדברי המחבר בפרולוג (השורות 21-26).¹¹

בקיץ 1542 חזר אליהו בחור לוונציה. בעיר היפה ורבת הגוונים והקולות (יאָפּע 1949: 10-11) בהקדמה לספרו מתרגמן (1542) צירף המחבר את השורות הבאות:

אנא אלי, לי ולאשתי
החסד גם האמת מן
שהיא לא תהיה אלמנה
ואני לא אהיה אלמן.
יחד נמות ובגן עדנות
תוך תיבה אישן עד לזמן
יבוא הקץ ואזי נקיץ
ולחיי עד יחד נזדמן.

ב־1544 נוסד בוונציה בית־דפוס (והוצאה לאור) של ספרים עבריים על־ידי איש נוצרי קורנליו אַדֶּלְקִינר, שהיה בשעתו מנהל בית־הדפוס של בומברג. אליהו בחור החזמן לעבוד בדפוס הזה בתפקיד של עורך ויועץ. הוא המשיך בעבודתו זו עד יום מותו. בשנותיו האחרונות הוא השגיח על הוצאת מהדורות חדשות לספריו. ספרו האחרון היה נימוקים — פירושים וביאורים למילונו של דוד קמחי (ונציה 1545-1546) וכן תרגום לידיש של ספר תהלים (ונציה 1545). שהוא חיבר לפי בקשתו ובהשראתו של אַדֶּלְקִינר.

אליהו בחור נפטר ב־1549 בוונציה. בן 81 היה במותו.
על קברו של אליהו בחור בוונציה חרוטות השורות הבאות:

הלא אָבן מקיר תּוֹעֵק וְתִהְיֶה לְכָל עוֹבֵר
עֲלֵי זֹאת הַקְּבוּרָה.
עֲלֵי רֵבֶן אֲשֶׁר נִלְקַח וְעָלָה בְּשָׁמַיִם
אֲלֵי-יְהוָה בְּסַעֲרָה
הֲלֹא הוּא זֶה אֲשֶׁר הָאִיר בְּדַקְדוּק אֶפְלָתוֹ
וְשֵׁם אוֹתוֹ לְאוֹרָה.
שְׁנַת שׁו"ט שְׁנֵי בְּשַׁבַּט עָלָה בְּסוּפוֹ
וּנְפָשׁוּ בְּצָרוּר חַיִּים צְרוּרָה.

(מועתק משאצקי 1949: 28)

7.

ואמנם תמוה לכאורה, שגדול חוקרי העברית בדורו חיבר ופרסם כתבים חילוניים־בידוריים, ברוח סיפורי האבירים, ודווקא בידיש.¹² אך אפשר שתמיהה זו נובעת מנקודת־ראות מודרנית גרידא (Smith 1968: 9). בתקופתו של אליהו בחור אפשר

שיש בעובדה זו בבואה נאמנה של התרבות רבת־הפנים, שחררה אל חוגי יהודים בהגיעה מגרמניה לאיטליה במאה ה־16. זרמי הזמן העלו מזיגה של שמרנות יהודית מסורתית עם רוח הרנסנס וההומאניזם.

דווקא בגרמניה עצמה הצטיינו הרבנים בנוסח אורתודוקסי קפדני וביחס ביקורתי כלפי הרוח שהשתלטה בקהילות אשכנז באיטליה.

אך גם באיטליה היו מסתייגים מן התרבות הבידורית והקלה. באחרית דבר לתרגום ספר תהילים כותב, בין היתר, המו"ל קורנליו אדלקינד, לאמור:

"בימי נעורי הוצאתי לאור ספרים גדולים ויקרים ועסקתי בזה ברוב חריצות, כפי שניתן לשפוט מכל הספרים שראו אור בבית־הדפוס של בומברג, ואני חתום בהם בראש הספר או בסיומו. וכאשר זקנתי נמלכתי בדעתי וראיתי, שלא פעלתי דבר למען הנשים האדוקות ולמען אותם הגברים, שלא היה להם פנאי ללמוד בימי נעוריהם או אף מאוחר יותר, אך הם בכל זאת היו רוצים לבלות את זמנם הפנוי בשבת או בחג בקריאת חומר ירא־אלוהים ולא אודות גבורות דיטריך פון פֶרן¹³ או אודות אושרה של הנערה גליקל. הנה דווקא למענם, לאלה שהיו רוצים לקרוא את דבר אלוהים, אך יש מעט ספרים כאלה בלשון טייטש ומבוארים כהלכה, פניתי אפוא לר' אליהו בחור והגעתי אתו להסכם, שהוא יתרגם למעני מספר ספרים כאלה, ובראש וראשונה — את ספר תהלים." (מתורגם מתוך ווינרמך 1928: 150).

כפי שצוין לעיל, לא היה אליהו בחור שמרן גם במחקרי כתבי־הקודש שלו. נדמה אפילו, שעצם השהות שלו עם משפחתו במשך 13 שנים בארמונו ומחיצתו של החשמן אג'ידיו דה ויטרבו עשויה להעיד על גמישות מסוימת באורח החיים. המגע עם נוצרים היה קיים גם בגרמניה, אך באיטליה גבר המגע עם התרבות הנוצרית והתמורות שהתחוללו בה.

אפשר אפוא לשער, שאלהו בחור בחר לתרגם בחרוזים — ובעצם לעבד ליידיש — יצירה ידועה מן הלשון האיטלקית, דווקא מפני שהיא היתה ידועה ופופולארית בקרב היהודים באיטליה.

8.

סיפור האביר בוכא היה נפוץ למדי בימי הביניים. שמות הגיבורים שונו והותאמו לרוחה של כל לשון.¹⁴ אפשר שראשית הסיפור עלתה בנוסח אנגלו־נורמאני עוד במאה ה־13. וכן הופיעו נוסחים ביידיש, בוולשית, בגייליק (אירית), בנורבגית עתיקה, בהולנדית, ברוסית וברומאנית. היו נוסחים שונים באותה לשון, ויש מחקרים משווים הטורחים להקביל בין הנוסחים ולבחון כל פרט (עריק 1926: 37-40; Greve 1956; Boje 1909; Jordan 1908; Stimming 1899).

יש חילוקי־דעות בין החוקרים. מהם הסבורים, שהנוסח המקורי הראשון הוא צרפתי, ומהם הסבורים שראשונות מגיעה דווקא לנוסח האיטלקי (השווה: Smith 1968: 16).

באיטלקית קיימים נוסחים אחרים בדפוס, שראו אור עוד לפני שאלהו בחור כתב את הבובא דאנטווא שלו. לדעתו של החוקר יפה — עמדה לנגד עיניו מהדורת בולוניה 1497 (יאפע 1949, במבוא באנגלית: 7).

מעניין שסיפור נוצרי, שמוצאו מן המאה ה-13, ואולי אף ה-12, מימי מסעי הצלב, עדיין חי וקיים ופורח בקרב היהודים לדורותיהם. מהדורות רבות יצאו לאור בין המאה ה-17 למאה ה-19.¹⁵ בשלהי המאה ה-18 עובד הספר מנוסח של שירה אפית לסיפור בפרוזה. חלה תמורה גם בכותרת הספר. לא עוד בבא-בוק, אלא בבא-מעשה. והמהדורות עלו בזו אחר זו גם במאה ה-19 וגם במאה ה-20. עיבוד נחמד בלשון יידיש מודרנית, עשירה ועסיסית נכתב על-ידי י. י. טרונק, בספרו קוואלן און ביימער (טרונק 1958: 222-320). נוסח חדש ומיוחד ניתן לראות גם בתרגומו של משה קנאפהייס (בוואגוס אפֿס 1970).

9.

אבי הביבליוגרפיה העברית המודרנית מוריץ שטיינשניידר (1816-1907) הביע את תמיהתו ל'ספר בוכא' באומרו: "יהודי אשכנזי, המלמד עברית בוונציה, כותב רומאן בחרוזים ביידיש, לפי עיבוד איטלקי של רומאן אנגלי - -" (שאצקי 1949: 37).

חוקרי ספרות יידיש החרוצים, המלומדים והבקיאים ביקשו לשלב את יצירתו ביידיש של אליהו בחור כחוליה אחרונה במסורת ספרותית בת מאות שנים שהוענק לה הכינוי 'ספרות השפילמאנים'.

מתוך הנחה, שכל טקסט מתהווה בניסבות מסוימות, כאשר מישהו מבקש לומר משהו לזולתו, הם העלו על הדעת - בהשפעת הדגם שהוגדר בתולדות הספרות הגרמנית - שניתן לצרף את תהליך היצירה למסגרת היסטורית ולכלול בה יצירות, שנמצאו בכתב בין המאה ה-13 למאה ה-16 לספירה. יוצרי ספרות זו היו זמרים משוטטים (שפילמאנים).

הנחה זו תוארה בפרוטרוט בספרו של מאקס עריק (עריק 1928: 69-202) והיא מקובלת על דעתם של חוקרים רבים. מאקס עריק מייחס למסגרת 'ספרות השפילמאנים' יצירות רבות, אלא שהדיון בהנחותיו העקרוניות חורג מנושא הדיון שלנו כאן.

אף על פי כן מן הראוי לציין עובדות אחדות, המזדקרות מן הדיון המפורט של עריק:

- א. היה היתה תנועת משוטטים בלתי פוסקת ביבשת אירופה החל מימי מסעי הצלב ואילך.
- ב. המשוטטים היו לא רק יהודים, כמוכן, והיו ביניהם אנשים ונשים מכל הסוגים: פושטיייד קבצנים, עקורים וחסרי-בית, ליצנים ומוקיונים, רקדניות ומרקדיי-דובים, גנבים נמלטים-מן-החוק, אבירים כושלים ומתרוששים שערקו מאדוניהם - חמרים משמחי לבב שומעיהם.
- ג. אך היו גם משוטטים יהודים לסוגיהם, מהם שנעקרו מבתיהם מחמת המציק ומהם שנדרו מתוך תקווה, שמשנה מקום משנה מזל. היו ביניהם בחורי-ישיבה שנעו ממקום תורה אחד למשנהו, והיו גם ליצנים, כלי-זמרים, מנגנים בפעמונים, בתופים, במצילתיים וכינור, בדחני חתונות, רוכלי סדקית, גנבים, גזלני-ער-ודרכים, וגם שחקנים חמרים.

ד. במרוצת הדורות חלו תמורות בתנועת המשוטטים, בכיווניה, במידת האינטנסיביות שלה, בכמותה ובאיכותה. בהדרגה הפך הרפרטואר של הזמרים למה שניתן לכנות 'ספרות'. הכוונה לחומר כתוב בעל איכות אסתטית, שהושר לא פעם אחת, ואולי אף נמצא בנוסחים אחדים.

ה. יש לשער, שהיצירות היו מושרות בנעימות שונות, פרי דמיונם של מלחינים משוטטים.

ו. הזמר המשוטט היה תמיד שרוי במתח בין המקורות, שמהם שאב את החומר לבין הקהל, שבאוזניו הוא התכוון להשמיעו. מאקס עריק מצביע על שלושה מקורות עיקריים:

1. עיבוד אגדות האבירים הגרמנים וסיפורי האבירים האיטלקים או הצרפתים;
  2. עיבוד סיפורים מן המקרא והמדרש;
  3. שירים ליריים של הזמרים-המשוררים עצמם.
- ז. יצירת הזמרים היתה תמיד מופנית אל קהל-מאזינים — והפניות הישירות שזורות לאורך היצירה.
- ח. הלשון היא עממית וניתן להבחין בנוסחים שונים בעקבות התנועה של המשוררים והעברת החומר ביניהם. דור לדור הביע אומר — על פי רוב בעל-פה. רובם ככולם נעו סביב מוקדי יהדות אשכנז — ולשונם היתה יידיש.
- ט. ההכרח לשעשע את קהל המאזינים הכתיב את היחס בין סוגי הסיפור והזמר. הקהל אהב מאוד הרפתקאות, התנגשויות, עלילות אהבים מפותלות, מעשי גבורה, נסים ונפלאות וסיום מאושר.
- י. ניכרת התפתחות ועלייה איכותית ביצירות, שמקורן בזמרים המשוטטים. היצירות האחרונות, שאליהן יש לשייך את כתביו ביידיש של אליהו בחור, אמורות בנוסח של שירי משוטטים, אך אין המתבר שייך לבני-סוגם.

לא כל המלומדים קיבלו את ההנחה בדבר 'ספרות השפילמאָן' בתיאור היסטורי ממש. אחד הספקנים — ואולי אפילו המתנגדים לתיאוריה זו — היה היסטוריון ספרות יידיש חנא שמרוק.

חנא שמרוק טוען, ש'תיאוריית-השפילמאָן', אשר שלטה בפרסומיהם של חוקרי ספרות יידיש הישנה במשך שנים רבות, אין לה כלל אחיזה בדוקומנטציה ההיסטורית הידועה עד כה (שמרוק 1988: 39, הערה 38). ההנחה התחייבה, לכל הנכון, מפני שבחלק הגדול ביותר מן היצירות, שנשתמרו בכתב מאז ראשית התהוותה של ספרות יידיש ועד המאה ה-16, לא פורש שמו של המחבר. אף אם היה ידוע שם כלשהו — זהותו נשארה אלמונית. נוצר אפוא צורך למצוא מכנה משותף לספרות הזאת, לפי עקרון כלשהו. ואם מצאו, שאמנם ניתן היה לייחס לזמר משוטט (שפילמאָן) יצירות אחדות — ביקשו להחיל מסקנה זו על כל התקופה בת מאות שנים. הביאו אל תחת הגג המשותף גם יצירות ליריות, בעלות אופי רליגיזי, שמחבריהן היו ידועים (שמרוק 1988: 97-98).

שמרוק בטוח, שעצם הכרתו של אליהו בחור בתואר 'השפילמאָן האחרון' היא אנאכרוניסטית ונטולה כל אחיזה היסטורית של ממש.

הביקורת של חנא שמרוק אחוזה בנימוקים בעלי-משקל. יש להניח איפוא שחוקרי תולדות ספרות יידיש עוד יוסיפו להתעמק ולהתגדר בפרטי הפרטים של נושא מרתק זה.

אשר ל'ספר בובא' — הרי מחברו אינו אלמוני, תולדות חייו פרושות ופתוחות לעיני כול, ואין שום קושי להיווכח, שגם אם ביקש לחקות נוסח של זמרים משוטטים (מוכשרים ומחוננים!) — הרי את עצמו הוא הגדיר כ'שריבער' (סופר) ולא כ'שפילמאן', לא ממנו ולא מקצתו.

10.

לעומת זאת אין כלל ספק, שאליהו בחר ביקש ללכת בעקבות הנוסח האיטלקי, שהיה מונח לפניו. נוסח זה ביקש להעלות רומאן אבירים בחרוזים, במבנה של בתים-בתים בני שמונה שורות. הנוסח האיטלקי כלל 1400 בתים כאלה, ואילו אליהו בחר צמצם את חיבורו ל-650...

כיצד ניתן לצרף את סימני ההיכר של רומאן האבירים בטקסט של 'ספר בובא' הווה אומר בערך כך:

א. הרקע, המקום: מרחבי שדות, אורחות יער, מגרשי תחרות עם מקומות ישיבה לקהל, וכן בירניות בצורות.

ב. העלילה מתרחשת במאבקים בין 'טובים' ל'רעים'. הקרבות עקובים מדם. חללים נופלים כזבובים. הקרבות, הנצחונות וההצלחות אחזים כולם בדמיון. על אף פרטים מציאותיים מסוימים אין ספרות האבירים ריאליסטית. מכאן — שהשתית הסיפורית בנויה על אירוניה. והכוונה היא לא רק ליצירת המופת האנטי-אבירית של סרבנטס 'דון קיחוט', אלא לספרות האבירים עצמה.

ג. הדמויות הפועלות: מלכים, בני-מלכים, אבירים לסוגיהם, גיבורים-מן-האגדות. כולם נבחנים בלי הרף בהרפתקאות ובקרבות. והמכתנים קיצוניים על פי רוב: בין כבוד להשפלה, בין חיים למוות. מי ימנה את המתים ב'ספר בובא'!?

ד. תנועת העלילה נעה בפיתולים וסטיות — מהצגת הבעיה ועד פתרונה החיובי. ה. ההתפתחות הבסיסית היא דראמטית. ב'ספר בובא' צצה הבעיה עם ראשית העלילה. ניתן לנסח אותה כך: מה עתיד ליפול בגורלו של הילד בובא, שנולד מזיווג מאולץ של מלך זקן ומלכה צעירה? העלילה מסתבכת עם רצח האב בידי האם בתעלול בוגדני ושפל, תוך כוונה לסלק מן החיים גם את הבן הקטן. העלילה מתפתלת במסלול מחזורי שסימניו הם סכנת מוות וראית והיחלצות ממנה. ה'ספר' וגילוי עוקבים זה אחר זה ומסתיימים בשני מעמדי-היוודעות. שניהם בחגיגות חתונה פגומות, המופרות תוך החזרת העקוב למישור. ההתרה מביאה בעקבותיה את נקמתו של בובא ברוצחי אביו (על פי מוטיב 'החטא ועונשו') ועלייתו אל כס המלוכה הגדולה והמאוחדת (על פי מוטיב 'הסוף המאושר').

ו. אלמנטים אפיזודיים שונים משתזרים בעלילה בנוסח עממי ואירוני. הקורא נהנה מפלאי הפלאים של שני כלי מלחמה (הסוס רונדלה והחרב פומלה).

הרומזים סמלית לנצחוננו של האביר הנכון. עממית ואירונית היא גם גניבתם הערמומית של הסוס והחרב על-ידי קבצן משוטט, הנתפס ברגע הנכון ופודה עצמו תמורתם בתנו לבובא אבקות-קסם. מוזר ואירוני הוא גם הקרב בין האביר לבין מפלצת הַפְּלֶבְאִיש פְּלוֹקָאן, המסתיים ממנו ובו בברית אחווה בין נרדפים.¹⁶ כלבאיש הנאמן הופך למיילדת של תאומים, נוטל בכוח אספקה מידי נזירים במנזר נידח ומוצא את מותו במלתעות לִיש רעב, הטעון קסם שמונע ממנו לתקוף את דרוזיאנה ותינוקותיה מפני דם האצילים הזורם בעורקיהם.

ז. אופיינית לרומאן האבירים היא גם ההבלטה של כוח היצר המיני אצל הנשים. 'האשה הרעה' (בראנדונייה) משחילה את העלילה מפני העדר סיפוק מיני בלילותיה. שתי 'הנשים הטובות' (דרוזיאנה ומרגריתא) פועלות ביעילות חיובית מתוך יצרים ארוטיים לוחטיים.

ח. יסוד האמונה הנוצרית, המלווה בנאמנות את ספרות האבירים, הצטמק והתגמד בנוסח המתורגם בידיש עממית. ספרות האבירים התהוותה בימי מסעיה הצלב ובמפגש עם תרבות המזרח — וגם הסיפור אודות בובא האביר נרקם לכל הנכון במאות ה-12 וה-13. קיים בספרות הזאת דגש על עקרונות המוסר הנוצרי, אלא שנטיית הסופרים והמשוררים לאירוניה העלתה פה ושם גם בעניין זה סטיות מן הקו הישר.¹⁷

11.

העלילה פותחת, כאמור ב'אשה הרעה' ובמסקנה הכללית המתחייבת מן המקרה המצער והמביך, לאמור:

לְפִיכָךְ שִׁימוּ לִב, אֲרוֹנִים יְקָרִים
לְתֵּלְאוֹת שְׂגוֹרְמוֹת הַנְּשִׁים הַרְעוֹת,
הַקּוֹרְעוֹת, מְרַסְקוֹת בְּעֵלְיָהֶן לְגֹרִים
וּמְרֻבּוֹת מַעֲשֵׂי זְמַתָּן עוֹד וְעוֹד.
הַנְּשִׁים הֵן מְקוֹר מַפְּנָעִים חֲמוּרִים —
וּשְׁלֵמָה הַחֶכֶם כִּי כָּתַב בְּמִקְרוֹת,
שֶׁנִּפְשׁוּ עוֹד בְּקֶשֶׁה אֲשֶׁת־חַן טְהוֹרָה,
אֶךְ כָּזָאת גַּם בֵּין אֱלֹף נְשִׁים לֹא רָאָה.
(בית 32)¹⁸

אין, כנראה, רומאן אבירים ללא נשים. הן שזורות בשתי-יובערב של הסיפור בכפל-פנים: נשים בשר-ודם ונשים נישאות על נס כסמל. סיפורו של בובא פותח באשה רעה, ממש מפלצת, והיא אימו בראנדונייה. היא באה כאילו להמחיש את דברי קהלת הנרמזים בבית 32 (קהלת ז 26–28). להלן תעלינה בחייו של בובא נשים טובות. וכידוע, אין גם קהלת מתעלם מקיומן.¹⁹

כל הדמויות הנשיות הראשיות ב'ספר בובא' הן יפהפיות. כולן מונעות בכוח יצריותן. ולמרות שרומאן האבירים נוצר מיסודו על קרקע נוצרית אדוקה — אין

לנשים זיקה עמוקה אל מוטיבציה רתית. אפילו מרגריתא, שביקשה להניע את בובא להתאסלם, לא התכוונה ממש להמרת דת מעמיקה, אלא לשינוי מעמד, שיאפשר לאביר הזר לשאת את בת השולטן לאשה. היא פשוט נדלקה על בובא.

דרוזיאנה היפה, לעומת זאת, הפעילה על בובא, שהוצג לפניו כנער־סָיס המתגורר באורוות המלך, את קסמיה הגופניים, את מבטה המקסים, את נשיקותיה הלוהטות ואפילו — את חשיפת תפארת שדיה. וזו לשונו של השיר:

היא חִשְׁפָה שְׁנֵי שְׁדֵיהָ כְּשֶׁלַּג צְחוּרִים
וְאָמְרָה: "כְּלוּם אֶפְשָׁר סֶתֶם לְדוּחוֹת חֲתִיכָה שְׂכֹזָאת?"
וּפְרָצָה בְּצַחוֹק רָם שֶׁהֲרַעִיד וְהֲרַעִים.
עוֹד אָמְרָה: "אֵיךְ תוּכַל מוֹל פְּתוּי שְׂכֹזָה לְעַמְדִי?"
אָבֵל בּוֹכָא הַחֲרִישׁ, לֹא הִגִּיב בְּדָבָרִים,
הוּא הִשְׁפִּיל אֶת עֵינָיו כְּנִדְהֵם עַד מְאֹד
וְנִרְתַע מִבוֹשָׁה לְהִבִּיט בְּמַרְאֵה הָאֶסוּר...
וְחָבַל... לוֹ הָיָה בְּמִקוּמוֹ אֲלֵיהוּ בְּחוּר...
(בית 136) ²⁰

דרוזיאנה הצליחה. היא זכתה לאהבתו הנאמנה של בובא, וחרף כל המכשולים ואבני־הנגף הגיעה עימו אל חוף המבטחים־והאושר.

במקורו נאמר בשורה השמינית, האחרונה, של בית 136: "אבר ווי ווינציג ווער עש אליה בחור גשעהן" (רק לעתים נדירות היה דבר מעין זה קורה לאליהו בחור). המחבר, המרבה דברי הומור ולצון — התלוצץ כאן על חשבון עצמו. אלא שנוסח זה, כנראה, צרם את עורכי מהדורת אמסטרדם בשנת 1661, והם החליפו את המילים 'אליהו בחור' במילים 'אלי בחורים', כלומר 'כל הבחורים'. בוש ורתיעה למראה זוג שדיה של יפהפייה — לא זה מה שעשוי להרתיע את 'כל הבחורים'...²¹ ואף כי המוטיב הארוטי שזור לאורכו של כל הרומאן, היו חוקרים שהסתייגו מניסוחיו של אליהו בחור. אפילו מאקס עריק טוען בספרו (עריק 1928: 194), שחגיגת האהבה של בובא ודרוזיאנה מתוארת בצבעים גסים וצורמים, ללא התעמקות רוחנית או רומאנטית.

החוקר יודא א. יאָפֶע מקדיש דפים אחדים במבוא שלו כדי להתפלמס עם דעה זו ולהגן על אליהו בחור (יאָפֶע 1949: 23–29). הוא מוכיח, שהנוסח האיטלקי חושפני יותר ומתאר את ההזדווגות של הנאהבים והנעימים כמעט ללא הסתייגות. הוא מזכיר לקוראיו, שבמאה ה־16 (גם בראשיתה) הכירו באיטליה את סיפורי דקאמרון של בוקאצ'יו, שיצאו לאור בשנים 1348–1350 ויצאו להם מוניטין. אין ספק, שגם יהודים באיטליה לא פסחו על תבלין הפלפל שבסיפורי העגבים. למען הערכה עתה לעומת אז מן הראוי לבחון את הבית, שזו לשונו:

לִיד מַעֲזָן קְעָדוּ כְּרָגִיל,
הִשִּׁיבוּ נַפְשָׁם בְּצִידָה מִן הַסֵּל;

אֲחֵרֵי זֶה פָּרְצוּ הַשְּׂמֵחָה וְהִגִּיל —
 וּבֹבָא עָשָׂה בְּנֶדְרָשׁ וּמִקְבֵּל...
 דְּרוּחָאָנָה צְרָחָה כְּאֲנוּס לְמִצִּיל —
 גְּרוּיִים נוֹסְפִים לֹא דְרוּשִׁים הָיוּ כְּלָל,
 כִּי הָיָא לֹא הִתְחַמְּקָה מֵאוּהָב וְכוּבֶשׁ —
 וּבְמָה שָׁנָבוּ — הֵן אֶפְשָׁר לְנַחֵשׁ.
 (בית 350) 22

הנוסח המקורי ביידיש הוא ציורי יותר, ומבליט יותר הן את רחשי אהדתו של המחבר והן את נקודת-ראותו האירונית. הולדת התאומים ביער (הבתים 443–444) מכתירה אירוע זה כנצחון הבריאה, המשפחה והצדק...
 מרגריתא נאלצה לוותר על אביר חלומותיה. למען שהעקוב יהיה למישור —
 שִׁדְךָ לֵה בּוּבָא אֵת יִידֵדוּ טִירִיץ, והשמחה גאתה במעונה. גיבורים טובים אלה
 היו משניים במקצת לעומת עיקרו של חוט העלילה, ועיצובם לא חרג מן המשימה
 הפונקציונאלית. כנראה גם לא במקור האיטלקי.

12.

חוקרי 'ספר בובא' (עריק, ווינריץ ויפה) ביקשו למצוא בטקסט מגמה של 'ייהוד'.
 היה להם מובן מאליו, שבכל תרגום יש 'התערבות' של המתרגם בעיצוב הדברים,
 צורתם ותוכנם, ומכאן גם סטיות מן הנוסח המקורי. ועל כן הם חיפשו ביטויים,
 שמקורם באורח החיים היהודי או במקורות ספרותיים יהודיים — חיפשו וגם
 מצאו.²³

אך מתקבל דווקא על הדעת, ששום 'ייהוד' או מגמה 'ליידי' (בכדי לקרב את
 הזר הנוצרי המזרח ולהפכו למוכר וחביב) לא נמצא. הביטויים המסוימים מכוונים
 לקהל השומעים (את הפואימה היו קוראים בקול!) מתוך מגמה אירונית, בבחינת
 קריצה בלתי צורמת.

לשונו של 'ספר בובא' עדיין טעונה מחקר בלשני מפורט, כדוגמת הניתוח
 המזהיר של החוקרת הרגולה אריקה טים במבוא המפורט אל 'פאריז אונ' וויענה'
 (Timm 1996). הלשון קרובה לגרמנית הבאוארית בת זמנה, אך גם סוטה ממנה.
 שיבוץ של עשרות מילים עשוי להעיד על זיקה ישירה לציבור הדוברים בלשון זו
 (Smith 1968: 49). יתר על כן, ניתן להצביע על נוסח אידיומטי של הלשון
 המדוברת ביידיש ועל זיקה כלשהי לתנ"ך.²⁴ מדהים במידת-מה גם השימוש
 הדליל במילים 'גסות', ממש ניבולי-פה, שהיו כנראה נהוגות בפי יהודים דוברי
 יידיש באיטליה בזמן ההוא.²⁵ יש מי שטוען, שאליהו בחור אהב והוקיר את היידיש
 ושם לב לדקויותיה (ראָבאַק 1970: 72–74).

מן הראוי לזכור בהקשר הזה, שבמאה ה-16 היו חומרי-לשון רבים סמוכים עדיין
 ומחוברים לעולם הלשוני של התרבות הגרמנית הנוצרית. אליהו בחור המחבר-
 המתרגם ביקש להחליף מושגי דת, תרבות ואורח חיים מן המקור האיטלקי, שהיו
 נוצריים מאוד ברומאן האבירים, לנוסח נוח יותר לאחנם של יהודים שהגיעו
 מאשכנז...

בובא האביר, שהיה במקורו נוצרי נאמן וסירב להתאסלם חרף מאמציה של מרגריתא בת השולטן, נשאר נאמן לדתו גם בנוסח שביידיש. לא רק דת האסלאם אינה מפורשת בשמה – גם לא הנצרות, גם לא היהדות. מעין תיקויו עקיפה מודעת של נקודות רגישות. המוסלמים הפכו לעכו"ם (או פאגאנים), והמלך אביה של דרוזיאנה, היה מוכן לערוך חגיגת ברית-מילה לשני נכדיו (בית 498: 8), שבעצם נולדו ללא חתונה כדת-יכרדין...

אריקה טים מצביעה על שוני בין כתב-היד שנמצא לבין הנוסח המודפס (Timm 1991: 62). היא מוצאת מגמה לרכך את מעשיו של בובא (כנראה ברוח נוחה יותר להתקבל על לב קהל המאזינים היהודי), לאמור: חייל מבוגר מאנשי אוריון הראה לבובא וחבורתו מוצא סודי מן המבצר (בית 433–437). לדברי כתב-היד הרג בובא את מצילים זה כדי למנוע הדלפה אפשרית אודות דרך הסתלקותם. בספר, לעומת זאת, אין בובא אכזרי עד כדי כך. אפשר ש'הלב היהודי' דחה מעשה מרושע כזה, בלתי-אבירי, מצד הגיבור החיובי...

אפשר אפוא לומר, שהמתרגם נמצא במתח הן כלפי האופי הנוצרי של מעשה בובא המקורי והן כלפי טעמו של קהל שומעיו, תרבותם ולשונם.

13.

יש יחס מסוים בין סיפור האבירים של בובא ומסכת הרפתקאותיו לבין יסודות של מיתוס ואמונה עממית.

הגיבורים הם כנפילים והקרבות שזורים מעשי גבורה מופלאים עם מעשי בגידה ערמומיים.

אלא שכל קורא קשוב למילים עשוי להבחין בלי קושי, שמִשְׁבֵּי הדמיון ותנועותיו החופשיות ב'ספר בובא' אינם מאפשרים להתרשם, שהנה מוצג לאחזי המאזינים מחזה פלאים מרומם. אדרבא, הכול נראה כנתפס מרחוק – ועל כן גם זעוררי. למשל – הקרבות. שדות-קטל. אנשים למאות מסתערים זה לעומת זה, נלחמים, הורגים ונהרגים – וליבו של השומע (והקורא) לא נע ולא זע.

מכאן, שהמשורר מדליף אל ה'אדישות' החד-גונית כמעט והתחזרת, טיפות של דמויות קסם, או ליתר דיוק – תכונות מפעילות מעשים חורגים מדרך הטבע. כלי-המלחמה המכונים בשם (החרב פּוּמְלֶה והסוס רוֹנְדְלֶה, החל מבית 166), העשויים להגביר את גבורתו של הגיבור ולהכריע בקרב אל נוכח כוחות עדיפים... ולא מדובר בדמויות חריגות בנוף סיפור האבירים, אלא בתכונות חריגות. וכל הסיטואציה נתפסת כספק פאתיטית ספק אירונית.

הוא הדין בסיפור על אבקות-הפלא, שהקבצן-הגנב נותן לבובא כדי לחלץ את נפשו מעונש מוות (בתים 308–309). מדובר בנוזל מרדים ואבקה ההופכת נראה לבלתי-נראה. חומרי הפלאים נחוצים לעלילה. בעזרתם יצליח בובא לחלץ את דרוזיאנה ממיטת הכלולות של מאקאברון...

המספר מחייך: זה נפלא, זה מדהים, וכל הקהל כבר צמא לסוף המאורש... ואילו המספר האירוני עוד יוסיף כהנה וכהנה.

הדמות המיתית ה'אמיתית' הוא בלי ספק הַקְלָבְאִיש פּלוֹקָאן. נוסח מזער של

הקנטאור היווני. בעל כוח אדיר, תבונה אנושית ונאמנות של כלב... שולף חרב ובעל תושייה (מיילד, משיג אספקה אצל נזירים), אך נקרע במלתעות האריה, שגם עליו מופעל קסמו של דם־מלכים, המרתיע אותו מפני פגיעה בדרוזיאנה ותאומיה (בתים 472–478).

דמיונו של המספר אינו עולה על גדותיו ואינו חורג מן הדרוש לו בסיפור האבירים, כדי לעורר עניין, להניח את הדעת ולהנשים את דבריו באירוניה דקה.

14.

ההתבוננות אל 'ספר בובא' במהדורה המצולמת של יודא א. יאָפע מעוררת פליאה אל המראה החיצוני של הדפים. היצירה בנויה שירים־שירים, 650 במספר, הערוכים לפי משקל היאמב ומבנה החרוזה של ה'אוֹטָבָה רימה' (אבאבאנג). כל שיר מהווה בית לעצמו בקומפוזיציה ובתזמור של היצירה. עותק מצולם של ספר, שנכתב ב־1507 ופורסם ב־1541, הוא כאבן שואבת לסקרנים. קל וחומר — לאוהבי יידיש.

בעיות המשקל והריתמוס זכו לעיון מדעי מפורט ומעמיק, פרי עטו של המלומד בנימין הרשב (Hrushovski 1964), שהוא אבן־שתייה לכל לימוד ומחקר בתחום הספציפי הזה. עתה כאן.

לעומת זאת נעלה כאן, בסיום סקירתנו, השערה מסוימת בדבר טיב המבנה של היצירה ומשמעותו.

המתבונן מקרוב יכול בלי קושי להבחין בכפל־פנים הטעון במבנה ממנו ובו. לאמור:

- א. מדובר בשיר שהוא גם סיפור, בצרור שירים המזרימים סיפור אחד.
- ב. זו בעצם שירת בובא הגיבור, האוהב, הלוחם, המנצח, בן־המלך החותר למלוכה ומגיע אליה. וכל מה שקורה לו מסופר בפאתוס, אך גם באירוניה. אפשר אמנם שהיה היה אביר כזה, אולי בחצרו של המלך ארתור האגדתי — אך הדברים המסופרים בשיר לא היו ולא נבראו. אליהו בחור שאב אותם מן המקור האיטלקי, ששאב כנראה מן המקור האנגלו־נורמאני, והמקור הראשון שאב מן הדמיון. והדמיון חופשי כציפור, וכורך מעשים שהיו עם להד"ם.
- ג. 'ספר בובא' הוא שיר־של־שירים. בין שיר לשיר מתרחש דילוג. הדילוג משתלב במָשֶׁךְ — ואף מאיץ אותו. העלילה נמשכת, והיא נקטעת על־ידי סטיות ממנה ואף על־ידי הסתעפויות. הרצף והדילוג אחוזים זה בזה.
- ד. מדובר בעצם בטקסט שהוגש בלחץ. כוונת הלחץ היא גם להנעים וגם להרגיל את האוזן לנעימה החוזרת. בתוך הזרם המוכר עולים בלי הרף המילים השונות, החרוזים השונים. נוצרת מעין שזירה של הרגיל, החוזר, עם החדש, ולא פעם — מפתיע.
- ה. עצם הריתמוס בנוי על עקרון של ניגוד: הדיבור הזורם כנהר במסלול חד־כיווני נתקל ב'אבני־נגף' (חרוזים) המחזירים אותו אל מה שנאמר לפני כן. דברים האמורים כזה־אחר־זה מתייצבים גם כזה־ליד־זה. זה טעמו של כל ריתמוס וסגנונו.

- ו. כל בית הוא שיר לעצמו, אלא שצבת בצבת עשויה – והשלמות מצטברת כפסיפס. כל בית סגור ופתוח, סגור לעצמו ופתוח להקשר שלו.
  - ז. המספר הוא גם זמר. רצו לראות בו זמר משוטט, 'שפילמאן' בלע"ז. אלא שמספר זה הגיע לא מן הרחוב היהודי אלא מן המקור האיטלקי. ולא עוד אלא שאליהו בחור נכנס אל נעליו. לא יותר. נעול נעלי המספר האיטלקי עולה ב'ספר בובא' מספר יהודי, יהודי אשכנזי באיטליה, השר את סיפורו ביידיש, בלשון המדוברת של סביבתו הקרובה. והנה הוא בחוץ וגם בפנים, מחייך אל מאזיניו וגם קורץ להם.
  - ח. ואחרון אחרון – הלשון עצמה. יש לקוות שבלשנים עוד יחקרו אותה ואת מקורותיה. ענייננו כאן הוא לציין את השימוש בה ב'ספר בובא', לאמור: המבנה התובע משמעת של קולות המצטרפים לשורות של שיר, גם מרחיב את השימוש בלשון (על-ידי חיפוש מתמיד של מילים מתאימות) וגם מגביל את שימושה למסגרת הנתונה מראש. הלשון היא אפוא גם פתוחה יותר, אך גם סגורה יותר.
- כל הדברים האמורים אפשר שכוחם יפה לגבי כל הז'אנר של שירת אבירים. לא אוכל לשפוט ולסכם, מחוסר היכולת לקרוא את היצירות בלשוניתיהן המקוריות. אך מי שכוחו יפה בלשונות אירופה השונות – אפשר שיבחין בסימני-היכר משותפים.
- מדובר במבנה דיאלקטי, העשוי להפוך סיפור עממי תמים למדי למעשה אמנות. כך נתפס ותואר 'ספר בובא' בעיני החוקר נחום ברוך מינקוב (מינקוב 1950: 29-57).
- המבט שלנו עשוי לפנות עתה אל 'פאריז אונ' וויענה', שזכה לשתי מהדורות נהדרות: מהדורת חנא שמרוק, שהופיעה בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ומהדורת אריקה טים (Timm 1996) שהופיעה בהוצאת ניקמאיר בטיבינגן. כלום גם יצירה מופלאה זו נכתבה בידי אליהו בחור, בימי בגרותו חיקנתו, או שמא כתב אותה מחבר אלמוני בהשראתו?
- יש לשער, שחידה זו לא נוכל לפתור. לפחות נקווה, שאוצרות ספרות אלה יזכו גם לתרגום להנאתם של קוראי עברית סקרנים ואניני טעם.

נספח

תמצית מעשה סיפורו של אליהו בחור על בובא האביר *

הסיפור פותח בהצגת הניגוד בין המלך הזקן של אנטונה — גווידון, ואשתו הצעירה בראנדוניה, הזוממת לחסלו.

בשעתו היה גווידון איש חזק, יפה תואר, אביר מן הגיבורים, מושך לב נשים ומבלה להנאתו [4]. אלא שהשנים חלפו והגיל עשה את שלו. יועצים יעצו לו להביא אל מחיצתו אשה צעירה, שתחמם גופו לעת זיקנה [5]. וכך הגיעה אל חצר המלך באנטונה בראנדוניה, נסיכה מבורגנוואלד, אשה צעירה בהירה ויפה עד מאוד. בימים היא בילתה בנעימים, הלילות — לעומת זאת — היו מעיקים ובלתי נסבלים [6]. אף על פי כן היא הרתה וילדה בן. זה היה בובא [7].

בובא נמסר לטיפול וחינוך לאביר סיניבאלד בבירנית שלו שביער סאנטימון. אשת האביר הניקה אותו, ולהלן נרתם האביר עצמו וחינך אותו ואימן אותו בתורת הלחימה [11].

האם לא סבלה את בנה מפני דמיונו אל אביו. היא החליטה לעשות מעשה. היא קראה אליה את האביר ריצ'ארד, נאמנה [13], ושלחה אותו לצרפת, להרצוג דודון עם הצעה מפתה: היא תניש לו הזדמנות לנקום את מות אביו, שהומת בקרב בידי גווידון [16], ויתר על כן — היא הציעה לו כפרס נישואין ומנעמים על יצועה [18]. לאחר הרפתקאות והיסוסים עלתה יפה המזימה. גווידון המלך הומת, ירוי במטר לחיצים [25].

בובא נדרך מחשש לגורלו וניסה להתחבא, אך נתפס בידי חיילי דודון והובא כאסיר לאימו.

בינתיים חלם דודון חלום, ובו הופיע לעומתו בובא, הפילו מן הסוס ושיסף את גרונו [58]. לאחר שדבר החלום הגיע לידיעת בראנדוניה המלכה, היא ציוותה לכלוא את בנה בובא בצינוק וניסתה להרעילו בפיגולי בשר תרנגולת. המשרתת שהוטלה עליה משימה זו, נכמרו רחמיה עליו, והיא הצילה אותו [70].

בובא נמלט; הגיע לחוף הים [75]. אל אותו החוף הגיעה ספינה ובה סוחרים מבארבאריה. בובא שכב על החוף תשוש מן המסע הארוך, מיוגע ומעולף. הסוחרים טיפלו בו, האכילו אותו והעלו אותו על ספון הספינה. הוא התאווש ובחפץ לב קם לשרת את הסוחרים [80]. בובא היה צעיר כל-כך נחמד, שהסוחרים החלו לריב ביניהם מי מהם יזכה בו כעבד. בובא הציע להם פשרה: למכור אותו בשוק העבדים ולחלק ביניהם את הכסף [83].

* הסיפורה בסוגריים המרובעים מציינת את המספר הסיפורי של הבית בפואמה.

בינתיים פרצה סערה עזה בים והספינה שהיתה קרובה לטביעה הגיעה פגועה ורצועה אל חוף מבטחים באי ארמיניה [88–90]. מלך האי עם פמליה של מלווים הגיעו אל הנמל מתוך סקרנות לראות מה טיבה של הספינה שהצליחה לשרוד בסופת הים [91].

הסוחרים מכרו למלך את בובא כדרך שמוכרים סוס אציל בשוק [93]. וכך הפך הנסיך בובא לסייס עם סייסי המלך באורווה המלכותית [97]. חלפו שנתיים. בובא צמח והתבגר, ראשו הפליא בקווצות תלת-הזהב שלו. אי אפשר היה להתעלם מיופיו [97].

למלך ארמיניה היתה בת יפהפייה. קראו לה דרוזיאנה היפה. ואמנם ספק אם אמנם היה היתה אי שם נערה יפה ממנה. והנה גם היא לא פעם השקיפה מבעד לחלון, וגם השגיחה בסייס היפהפה [100].

יתר על כן, היא חלמה עליו בהקיץ ובשנתה בלילות. ובראותה אותו רוכב ומפליא פעלולים בסוסו, נדלק לבה של דרוזיאנה — עד כי לא היתה מסוגלת כלל לאכול ולישון [102–103].

בעורמתה הצליחה דרוזיאנה להביא את בובא בתפקיד של משרת למסיבה, שהיא אירגנה לסגל נעורותיה. ושם היא שמטה סכין מתחת לשולחן, וכאשר בובא אץ להרים את הסכין, היא צנחה אליו ונישקה אותו. בובא הסמיק ונבוך מאוד [108–111].

בימים ההם הגיע לארמון אביר המלך מאקאברון, איש נשוא־פנים ומנוסה בקרבות [114]. מאקאברון, כמובן, בא לבקש את ידה של דרוזיאנה [115]. המלך קיבל אותו בכבוד רב, הכין לו דירה, משקאות ומזון, וערך תהלוכה ותחרויות בעיר בין נסיכים ואבירים, בנוכחות פרשים רבים וליצנים. קהל רב עקב אחר החגיגה הסטגונית מן החלונות והגגות [117].

גם דרוזיאנה היפה הופיעה בלווית חבורת גבירות יפות ומצאה את מקומה המיועד על מדרגות השיש. לידה ניצב איש־תרועות עם קרן ביד [118]. לפי הוראתה היה בעל הקרן מריע — וכל אירוע, לרבות קרב־ביניים, היה נפסק בו במקום [119].

גם בובא יצא רכוב על סוסו כדרכו יום יום לקצור ירק לסוסיו. לאוזניו הגיעו הקריאות, התרועות והזעקות ושאות־קרבות־האבירים מן הכיכר המלכותית. הוא התקרב למקום וראה כיצד מאקאברון מנצח אביר־אחר־אביר [121]. כי הוא ביקש להפגין לעיני דרוזיאנה את מעלותיו. האבירים נרתעו מלהתמודד עימו [122].

יצרו של בובא הסיתו לקום ולהילחם במאקאברון [126]. הוא מצא באורווה כידון ויצא לזירה. בקריאות 'פנו דרך!' הוא הסתער על מאקאברון, הפילו מן הסוס ואיפשר לנעריו לחזור ולהושיבו באוכף, ידו היתה שבורה. דרוזיאנה פקדה על התוקע בקרן להשמיע תרועה [129]. החגיגה תמה. הקהל החל להתפורר. בובא חזר לאורווה, הסיר את מגן האביר, הניח את הכידון, ופרש לישון [130].

הכול דיברו על הצלחתו של בובא. דרוזיאנה חשקה בו יותר מקודם. היא באה לאורווה ומצאה אותו ישן [132]. היא משכה אותו ברגליו, העירה אותו ואמרה:

"אתה תאוות לבוי מדוע אתה פונה לי עורף? מדוע אתה עקשן? יש לי זוג שדיים פיים!" — ותוך כדי דיבור חשפה את שדיה — "כיצד אתה יכול לסרב?" בובא כבש עיניו ברצפה [133-136].

דרוזיאנה נישקה לו ושאלה אותו על מוצאו. בובא שיקר: "הורי גירשו אותי מן הבית. הם קבצנים" [140]. דרוזיאנה לא האמינה לו, וסיפרה לו סיפורים מצחיקים [142].

בשעה שהם בילו בנעימים הודיעו למלך, שהסולטאן ובנו עם 10,000 איש קרבים אל חומות העיר [143]. הסולטאן דרש את דרוזיאנה, לאמור: "בני רוצה בבתך. תן אותה ברצון או בחרבו" [144].

לבנו של הסולטאן, לוציפר, היה מראה של מפלצת, ממש של שד לא־מדומה. הוא היה חזק מאוד, והכול רעדו מפניו [146]. המלך סירב: "מוטב לי לשחוט אותה מלהשיאה לשד" [148]. פירוש הדבר היה — מה אם לא? — מלחמה.

החל גיוס הלוחמים. גם מאקאברון הגיע. יצאו מן השער מזוינים ונלחמו כאריות. משני הצדדים נפלו חללים [151]. לוציפר רכב על גבו של פיל. בידו נשא מוט ברזל. איש לא העז להתנגד לו [153].

לוציפר הפיל את סוסו של מאקאברון — וציווה על אנשיו לכבול אותו ולהוליכו לשבי. וכך קרה גם עם המלך עצמו [156]. אנשי המלך פנו עורף, נמלטו על נפשם. מי שנשאר להילחם — נספה [157]. בינתיים ביקש בובא את דרוזיאנה שתרשה לו לצאת ולראות מה קורה. היא נישקה אותו ונתנה לו ללכת [159].

בצאתו פגש בובא בלוחמים הנסוגים ושמע, שהמלך ומאקאברון שבויים [160]. בובא חזר לאורווה. סיפר לדרוזיאנה, והיא אמרה: "אתן לך את נשקו של אחי שנהרג — יקום האל דמו ורק דבר אחד אבקש לדעת: "מי היו הורייך?" [163-164]. הוא סיפר לה את האמת, היא קפצה משמחה והביאה לו את החרב המכונה פומֶלָה, והעמידה לרשותו את הסוס המיוחד ששמו רוֹנְדֶלָה [166].

תוך כדי ברכות ונשיקות נכנס לאורווה הנסיך אוגלין, בן־דודו של המלך. הוא התנפל בדיבורים קשים על דרוזיאנה, האשים אותה בזימה וקרא לה "זונה" [170]. בובא קם והרביץ לו. הנסיך נפל, הפיל את הדגל שנשא בידו ונמלט. דרוזיאנה הרימה את הדגל ובובא יצא למלחמה [171-172].

לקראתו באו שרידים נסוגים. בובא דיבר על לבם להתעשת ולבוא אתריו לקרב. אחרים אמנם שוכנעו ובאו. מראה שדה־הקטל היה קשה [173-175].

בובא חזר במהירות בין שורות האויבים והפליא להדהיר את סוסו ולהמית בחרבו [176-178]. לבסוף התרחש העימות בין בובא ללוציפר. לוציפר זלזל בו, אך בובא היכה בו בכידון, שנתקע בגופו. לוציפר נפל מן הפיל ושבק חיים לכל חי [182-183].

שליחים הודיעו לסולטאן שבנו הומת. הסולטאן בכה מרוב יאוש. אבדו לו בנו וכבודו [189-190]. בובא רץ בעקבות הסולטאן עד חוף הים. הסולטאן נמלט. בובא מצא את השבויים ושחררם. המלך בכה מרוב אושר. אף מאקאברון הודה לבובא [192-194].

הם חזרו לעיר לקול תופים וחצוצרות. דרוזיאנה באה לקראתם [197]. היא

סיפרה לאביה, שהיא ציידה את בובא בנשק ונתנה לו את הסוס רונדלה, ואף הבטיחה להינשא לו. המלך מיד נתן את הסכמתו וברכתו [199-201].

למחרת נודע בעיר, שבובא עומד להיות חתנו של המלך [203]. העיר צהלה ושמחה. לא כן בן־דודו של המלך – אוגלין, שהחליט להפר את הנישואין האלה ויהי מה [204-208]. הוא פנה אל המלך, אך לאחר שנדחה – החליט לעשות מעשה. הוא קרא לרעיו וסיפר להם על מזימתו להמית את בובא [210-211]. עשרים איש באו בלילה לחדרו של בובא מתוך כוונה לשסוף את גרונו, אך איש לא העז להתקרב ולהרים יד [212-213].

היה ביניהם זקן אחד, שהיה דומה למלך. הוא הציע להם תחבולה להיפטר מבובא, לאמור: "הוא יתחפש למלך וישלח את בובא לסולטאן. במכתב שיתן בידו יכתוב הזקן לסולטאן, שמוכ"ז הוא האיש שהרג את בנו לוציפר, והוא רשאי לנקום בו [214-216]. ועוד יגזור על בובא המלך המדומה: 'אל תספר מלה לדרוזיאנה!'" [219]. וכך אמנם עשו.

בובא קם ויצא לדרך, בלי הציוד ובלי רונדלה [220]. הוא רכב מהר, עבר מעיר אל עיר. החום הציק לו, והרעב אף יותר מן החום [221-222]. הוא נפגש עם קבצן גרמני משוטט, שנתן לו לשתות יין מורעל בסם־מרדים, וכאשר הוא שקע בשינה – הסיר הקבצן מאצבעו של בובא את הטבעת ולקח ממנו כל מה שאפשר לקחת: החרב, הסוס... והסתלק [225-226].

בובא התעורר מקץ עשרים וארבע שעות – ורק מראהו העלוב של תרמיל הקבצן הבהיר לו מה קרה [229-230]. הוא הגיע לסולטאן ברגל והגיש לו את המכתב הבוגדני. הסולטאן ציווה: "קחו אותו, את הרוצח, תלו אותו" – קשרו ידיו והוליכו אותו מחוץ לעיר אל הגרדום. התליין הכין את ביצוע גזר־הדין [233-236].

אך גם לסולטאן היתה בת ושמה מארגרתה. היא הבחינה בהתקהלות, ניגשה קרוב יותר, ראתה את בובא והחליטה, שחבל שצעיר כזה ייתלה [237-238]. היא באה לאביה, נפלה על ברכיה וביקשה לבטל את פסק־דינו של בובא. וכאשר אביה אמר לה: "הרי הוא הרג את אחיך" היא השיבה: "אם כך – הוא בוודאי לוחם חזק". היא ביקשה רשות להשפיע על בובא שימיר את דתו. הסולטאן הסכים. היא אצה אל הגרדום והצילה את בובא ממש ברגע האחרון [238-241].

בובא הוסגר לידיה. והיא אמרה לו: "אם תאמין במוחמד שלנו, אם תוותר על אמונתך ותתאסלם – אבי הבטיח לחון אותך ולמנותך לשר גדול..." [242-243]. בובא לא השיב, עלה על הסוס שהיא הביאה והגיע יחד איתה לארמון הסולטאן. אך כאשר הסולטאן דרש ממנו להתאסלם, בובא השיב: "אני מאמין באלוהים ומוכן למען שמו להיתלות ולהישרף. – לא אתייאש משמו הקדוש. לא אחליף אל חי באל מת –" [245-247].

הסולטאן התקצף. אמר לבתו להמשיך במאמציה. אם זה לא יצליח – בובא תלה ייתלה [248-249]. בובא הושלך לצינוק בו רחשו נחשים. הוא נלחם בהם ומחץ אותם. מארגרתה הביאה לו אוכל ושתייה [250]. היא ריחמה עליו וחזרה

להפציר בו להתאסלם. היא לא היתה מרוצה מסירובו, אך לא הפסיקה להביא לו מזון פעמיים ביום [253].

בובא שכב בצינוק שבעה חודשים. מארגרתה הוסיפה להביא לו מזון, ואילו הוא דחה את הפצרותיה החוזרות ונשנות שימיר את דתו [254]. היא החליטה לנסותו בעינויי רעב וצמא, ויום שלם מנעה ממנו מזון. אך כאשר התעורר בלבה חשש שמא יגווע ברעב — היא אמרה למשרת: "אל תתן לו למות" [258].

בובא החליט לפרוץ ולהימלט מן הצינוק. הוא חפר ומצא בפינה חרב ישנה וחלודה וחיכה להזדמנות כלשהי... [258]. מקץ שנים־עשר חודשי הכלא, גזר הסולטאן לתלות את בובא. באו עשרים סוהרים להעלותו לגרדום. תשעה מהם ירדו לצינוק, ובובא הרג אותם בחרבו. קמה מהומה רבה. ירדו לצינוק עוד תשעה אנשים, אך גורלם לא שפר מקודמיהם. בובא הפשיט אחד מהם ממדיו ויצא מן הבור מחופש כמוסלמי (260–263).

בובא יצא וברח. הסולטאן קצף. מארגרתה שמחה. 200 חיילים נשלחו למרדף ובראשם אַבְרִיאָן החזק [267]. אבריאן השתוקק לתפוס את בובא ולחסלו, אך בובא השליך אליו כידון ותקע חרב בבטן סוסו. כאשר הוא נפל — בובא היכה בו בחרב (269–270).

בובא נמלט דרך מרחבי שדות והגיע לחוף הים. שם עגנה ספינה. הספנים גם הם היו מוסלמים, אך הם לקחו איתם את בובא והעלו את המפרשים [272–273]. בינתיים ביקש הנווט לשוב אל החוף. הסוחרים רגזו על בובא, שסיבך אותם עם כוחות הסולטאן. אלה ניצבו בחוף ורק חיכו ללכוד את בובא. בובא זרק את אחד מן הסוחרים לים — והיתר צייתו לפקודותיו מרוב פחד [274–276].

ומה קרה בינתיים במחיצתה של דרויאנה?

מלבד אוגליק הרשע ואחדים ממרעיו לא ידע איש מה קרה לבובא [278]. דרויאנה החלה לדאוג, שאלה עליו אנשים רבים, אך איש לא ידע להשיב [279–280]. דרויאנה פנתה לאביה וביקשה לעורר אזעקה [281]. היא חיברה במו ידיה קול־קורא, ובו הבטחה של פרס גדול לכל מי שיודיע דבר על בובא. קול־קורא זה הושמע בכל החוצות שמונה פעמים [284]. אחד ממשרתי אוגליק שמע ונתמלא תאוות בצע. הוא רץ אל החצר וסיפר לדרויאנה דבר דבור על אופניו, מא' עד ת', ואף רשם רשימה של כל המעורבים במזימה [285].

דרויאנה רצה למלך. המלך הזעיק את חייליו. בני־העוולה נתפסו כולם וגיתלו ליד השער [288]. וכך הקיץ הקץ על אוגליק. דרויאנה לא חרלה להתאבל על בובא. שום ידיעה ממשית אודותיו לא הגיעה. המלך הציע לדרויאנה לחדול מציפיית השווא ולהינשא למאקאברון [290–291]. דרויאנה פרצה בבכי, וביקשה לחכות לפחות עוד שנה. אם עד אז בובא לא ישוב, היא תעשה את רצון אביה [292–293].

מקץ שנה פרסמו בתרועות את מועד החתונה [295]. בינתיים הפליג בובא באנייה ונרד בְּשָׁדוֹת ימים — עד שהגיע אל חופה של עיר יפת־מגדלים ועלה ליבשה [296]. הוא שאל דייג שנפגש בו בדרך: — "עיר יפה זו מהי ולמי היא שייכת?" הסתבר שזו עירו של האציל מאקאברון, העומד לשאת את בת־המלך

דרוזיאנה [298–299]. ועוד הוסיף הדייג וסיפר, שדרוזיאנה חיכתה לאהובי-לבה בובא שנה תמימה, אך הוא נעלם ואבדו עקבותיו... בובא היה מאושר מאוד לשמוע את הדברים האחרונים והחליט מיד ללכת אל הנשף בארמון [300]. בדרך אל הארמון נתקל בובא בעולה-רגל מרומא. בובא הציע לו להתחלף בבגדים. הלה סירב [302]. והטענה שלו היתה, שבבגדו היפה של בובא הוא לא יוכל לקבץ נדבות [303]. תוך כדי דיבור השגיח בובא בחרבו של הנווד. זו היתה החרב פּוּמְלָה. בובא הכירה בהרף-עין. האיש הזה הוא שהתחפש לגרמני, הוא ששדד את בובא בהרדימו אותו ביין. בובא נודעק: "גנב נאלח שבמותך, עכשיו תמות כאן מידי! והיכן הטבעת שלי? ואיפה הסוס?" [304–306]. הקבצן סיפר, שאת הסוס הפסיד במשחק קובייה ותמורת הטבעת קיבל מידי האיש אשה נוצרייה למשכב [307].

בובא צרח: 'בן זונה!' והפליא בו מכות. הקבצן זעק: "אלמד אותך שתי תחבולות שיביאו לך עושר" — ובובא השיב: "מות תמות אם תשקר" [308]. הוא נתן לו בקבוק עם נוזל מרדים והוסיף גם אבקה ההופכת נראה לבלתי-נראה [309]. הם החליפו בגדים ובובא פנה אל העיר, אל המקום ממנו הגיע לאחזניו קול פעמונים [311–312].

הוא ראה חבורה של צעירים משחקים בדאָמקָה. הוא פנה אליהם ואמר: "אני עולה-רגל עני, הבו לי הֶלֶר לנשמתו של בובא האביר" [313]. הצעירים נבהלו. הם סיפרו, שמאקאברון איים להטביע במים כל מי שיזכיר את שמו של בובא. בובא ביקש שיראו לו את הדרך לארמון [314].

כאשר הגיע לארמון, הוא ניגש למטבח וקרא בקול: "תנו לי לאכול דבר-מה, אפילו ממרק הכלה, למען האציל בובא ונשמתו". הטבח הגיב: "הנה אגיש לך מנת מרק ראשונה" [315]. אמר והרים אוד בוער וביקש להכות בו את בובא, אך בובא גרם לו לטבח ליפול ולהתעלף. עוזר הטבח שהסתער על בובא במקל של מטאטא — הופל ארצה מתבוסס ללא רוח חיים [316–317].

לאחר שסעד דבר-מה, נכנס בובא לאולם המלכותי הגדול, שהמה מצוהלים ורוקדים. הוא השגיח בדרוזיאנה, שהיתה לבושה ככלה. הוא פנה אליה וביקש נדבה [320]. דרוזיאנה הציצה עליו במבט חר, החווירה וביקשה אותו להיכנס עימה לחדרה [321].

היא שאלה אותו שמא ידוע לו דבר-מה על בובא האביר. והוא ענה: "שיניו היינו שבוים. הוא מת ממש לידי" [322]. דרוזיאנה פרצה בבכי, ואילו בובא ביקש אוכל. היא ציוותה להביא לו. הביאו צלחת עם דגים. דרוזיאנה נאנחה, ביקשה לשמוע פרטים על בובא. לפתע נכנס מאקאברון [323–324]. על שאלתו היא השיבה בתירוצים שונים, ומאקאברון אמר: "אל תאמיני לכל אורח-פורח. הגידי לו 'שלום' וסלקי אותו מפנייך" [325–326].

בינתיים הודיעו שהסוס רונדלה השתחרר, פרץ גדרו וברח. הוא מתרוצץ בין האורות ומנער בשצף-קצף כל מי שקרב אליו. מאקאברון יצא ובובא שאל: "מי זה הסוס הזה?" [327].

דרוזיאנה סיפרה לו, שמאז שבובא נעלם לא נתן הסוס לאיש להתקרב אליו

[328]. בובא אמר: "אפשר שאוכל לרסן את הסוס". דרויאנה פקפקה, אך הסכימה להראות לו את הסוס. הם יצאו לאורות. עמדו שם רבים ובהו. הסוס כבר השליך ופצע אחדים [329-330].

הסוס חיכך ראשו וצווארו בגופו של בובא. בובא טיפל בו ובלי משים הורמו שולי מעילו. דרויאנה הכירה מיד את החרב פומלה: "זה של בובא! איך השגת אותה?" [333]. בובא רחץ פניו ודרוואנה לפתע הכירה אותו. היא חיבקה אותו ונישקה אותו ורק הרזהור אחד הקדיר את שמחתה: איך אסתלק ממאקאברון?" [335-337].

בובא פרש לפניה את תוכנית הבריחה בעזרת בקבוקן הנוזל המרדים. דרויאנה הסכימה ונטלה את הבקבוקן. נכנס מאקאברון. הוא היה מרוצה מזה, שהגודר הצליח להרגיע את רונדלה [338-341].

דרוואנה הלכה לחדרה, ארוה את הנשק הטוב במזון ושלחה אותו עם משרת לבובא [343]. בינתיים עלו הארמון ושמח לכבוד החתן והכלה, הכול שרו ורקדו. מאקאברון פרש לחדר השינה והתפשט לכבוד רעייתו. היא הגישה לו את הבקבוק ואמרה: "יין זה ירענן אותך". הוא שתה ושקע בשינה. היא יצאה בחשאי ונעלה את הדלת [344-347].

בובא רתם את רונדלה ושניהם עלו על גבו של הסוס ודהרו כחץ מקשת כל הלילה עד הגיעם ליער גדול. שם אכלו, נחו והתחבקו בסערת אהבה. דרוואנה השמיעה צעקה, כאילו בא עליה גנב, אך לא התנגדה למה שמוכרח היה לבוא [348-350].

בינתיים ישן מאקאברון עד אחרי הצהריים. הקהל בארמון תמה: זמן רב כל כך הוא שוכב עם דרוואנה? אך מאחר שלא יצא מן החדר — פרצו את הדלת ומצאו את מאקאברון שוכב על פניו, חשוב כמת. עוררו אותו [351-355]. כאשר הוא התעורר הוא הבין, ששתה סם־שינה. הוא זעק: "היכן דרוואנה? היא ברחה! אבוי!" [356]. הוא הבין, שהיא ברחה עם בובא, על כן זעק ובכה ודרש שירדפו אחריהם [357-359].

שבוי מחר היה למאקאברון: חציו אדם — חציו כלב. הוא רץ כשד־משחת, היה לו כוח לעקור עצים על שורשיהם. קראו לו פִּלְקָאן האדיר [361]. פלוקאן רבץ בצינוק. עמדו לתלותו לראווה. אביו של מאקאברון יעץ: "שלח אותו לרדוף ותבטיח לו, שתמורת דרוואנה יינתנו לו חייו במתנה" [362-363]. פלוקאן התחייב להביא את שניהם עד מחר כעת חיה [364]. הוא נעמד על ארבע רגליו, השמיע נביחות ופרץ בריצה אדירה [365].

בובא ישן ליד המעיין. ראשו בחיקה של דרוואנה. היא שמעה את השאון הקרב וגובר, העירה את בובא, שקפץ על הסוס [366]. דרוואנה הכירה את פלוקאן ופרצה בבכי. בובא אמר: "אני אכה בו", ואילו פלוקאן הגיב: "חזור כלעומת שבאת, יחד עם הזונה שלך!" [367-368].

פלוקאן ירה ברד חיצים אל בובא. בובא חמק. הם התנגשו פנים־אל־פנים. הסוס רונדלה עזר מאוד לבובא, אך כוחו של בובא אזל, ופלוקאן הפילו מן הסוס [369-372]. רונדלה פרץ והיכה את פלוקאן ברגליו. פלוקאן קפץ על גבו. הסוס

התפרע, רץ והפיל את פלוקאן, חרבו נשמטה. בובא חשב שפלוקאן אבוד, אך הלה קם, עקר עץ והיכה בו את בובא [375-373].

בובא נפל ומיד חזר וקם. הם הסתערו זה על זה כשני תרנגולים תוך כדי ריצה סביב דרוזיאנה שעמדה וזעקה מרוב יאוש [376]. ואז היא פנתה בדברים אל פלוקאן. והזכירה לו, שבימי שביו היא הושיטה לו סיוע ולא נתנה למאקאברון להוציאו להורג. יתר על כן: "מפני מה אתה מאמין לרשע? לשם מה אתה נלחם באביר האמיץ הניצב לעומתך?" [378-377].

דבריה השפיעו על פלוקאן, שהבין שעליו לשמוע בקול עצותיה. ובמקום קרב צמח מדברי דרוזיאנה הפיוס. בובא השליך את חרבו ושניהם התחבקו [379-381]. דרוזיאנה ובובא עלו על הסוס, ואילו פלוקאן רץ בעקבותיהם ברגליו; וכך הם צלחו הרבה בקעות וגבעות [382].

פלוקאן פנה לבובא וסיפר לו, כי אי-שם מתגורר דוכס בשם אוריון, והוא אויבו המושבע של מאקאברון. הוא הציע לגשת אליו. דרוזיאנה תמכה בהתלהבות בהצעה זו, כי האיש הגון מאוד וכן היה לה עימו מגע ידידותי של קירבת-משפחה [383-384]. הם הגיעו אל חומות הבירנית, שהיתה סגורה ומסוגרת. השומר בישר את בואם בתרועת חצוצרה. הדוכס הציץ ובראותו את פלוקאן חשב, שמאקאברון שלח אותו לפגוע בו ולהמיתו [385]. אך למראה של דרוזיאנה ובובא, המשוחחים בנחת וגם צוחקים — החליט לשאול את אשתו, והיא קראה: "אני נשבעת, כשם שאני יהודייה, שזו קרובתי דרוזיאנה, והנער היפה בובא הגיע עימה." דרוזיאנה נשאה קולה וביקשה שיכניסו אותם [386-387].

הדוכס דרש שיסלקו את פלוקאן. דרוזיאנה הודיעה בקול, שבלעדי פלוקאן רגלה לא תדרוך במצודתם. הדוכס נבנע ופתח את השער. הם נכנסו וסיפרו לאוריון האציל את הכול, דבר דבור על אופניו [388-390]. קיבלו אותם בכבוד רב, הכינו להם חדרים ופרשו לרגליהם שטיחים. ימים רבים הם בילו שם ולמאקאברון לא היה ידוע על כך דבר וחצי דבר [391]. הוא חשב שפלוקאן רימה אותו והסתלק, ושלח אתריו רודפים [392].

חוטב עצים, שנודמן ביער בקרבת מבצרו של אוריון, ראה את פלוקאן ואת בובא רוכבים בשלום איש אחר רעהו [393]. הוא חשב בלבו: אלך למאקאברון ואמכור לו את הידיעה תמורת פרס הגון. וכך אמנם עשה [394-396].

מאקאברון גייס את כל לוחמיו — 12,000 איש — ויצא להטיל מצור על מבצרו של אוריון. ימי המצור ארכו, אך ללא הצלחה [397-399]. מקץ חודשים שלח מאקאברון שליח וביקש להיפגש עם אוריון פנים-אל-פנים, ללא עדים. אוריון בא אל החומה והרחיק ממנה את אנשיו. ואז הציע לו מאקאברון עיר שלמה במתנה תמורת הסגרת אורחיו [400-402].

אוריון דחה את ההצעה. לא אעשה זאת גם תמורת כל ארצך. מאקאברון הסתלק [403-404]. ואז הציע פלוקאן: "בואו ונילחם בו מחוץ לחומות". בובא הסכים. גם אוריון. והם יצאו עם 1,000 לוחמים חמושים דרך שער המצודה אל שדה הקרב. פלוקאן דהר לפניהם [405].

פלוקאן ובובא פגעו ברבים מן האויבים. אפילו הסוס רונדלה שצף, בעט ורמס.

וגם אוריון הגיע עם צבאו [406–408]. מאקאברון אץ לעזרת אנשיו. בקרב הקשה נפל הדוכס אוריון בשבי וכל האחרים נסוגו אל המצודה [409–411]. הם הרימו את הגשר מעל הפיר, אך במצודה קמה יללה של מקוננים: 'הדוכס אוריון אָבּוּד אָבּוּד' הדוכסית התייפחה בקולי קולות [412–413].

בינתיים פנה אוריון למאקאברון והציע לו, שהוא יסגיר לידיו את אויביו המבוקשים אם הוא יחוס על חייו. אמר מאקאברון: 'קשה לי להאמין לך' [414]. אז הציע אוריון להביא לו את שני בניו כבני־ערובה ומאקאברון הסכים [415]. אוריון כתב מכתב לאשתו והעבירו בידי משרת־שליח. במכתבו הוא כתב: 'תבורכי, אשתי היקרה! אני נפרד ממך, מחר יתלו אותי או יערפו ראשי. אך בקשתי האחרונה היא: שלחי נא אלי את שני בנינו למען עוד אראה אותם, אחוז בהם, אחבק אותם ואנשק אותם. מאקאברון נשבע, שהוא יחזיר אותם מיד אלייך'. המכתב אמנם הגיע לתעודתו [416–417].

האשה זעקה מרות, אף קראה לדרוזיאנה ובובא וסיפרה להם דבר צערה. בובא אמר: 'גברת נכבדה, כלום יכולה את לסרב? אם מאקאברון אמנם נתן את הבטחתו, הוא גם יקיים אותה' [418]. הדוכסית שלחה את שני בניה היפים, כל אחד בתוך סל קלוע. הם שמחו, ואילו כל אנשי המבצר בכו. הילדים הגיעו לאביהם וכולם שמחו והתנשקו [419–420].

בבוקר השכם קם הדוכס, הניח את ילדיו ישנים באוהל החיילים ורץ אל חומות המבצר וזעק: 'עזרה! ברחתי משבי מאקאברון!' השער נפתח חיש מהר והאשה רצה לקראת בעלה. פתאום היא שאלה: 'היכן ילדי?' על כך השיב אוריון: 'הילדים יקרים לי, אך אני יכול לעשות לך גם אחרים; לו היו עורפים את ראשי — שום ילד לא היית יכולה ללדת עוד' [421–422].

בובא ודרוזיאנה לא חשדו כלל בבגידה השפלה — ושמחו למראה אוריון המשוחרר, ואילו הוא החל לארגן את ביצוע מזימתו [423]. הוא הסביר למרעיו, שאם בובא ודרוזיאנה לא יוסגרו — שני בניו ייתלו [424]. כוונתו היתה להרוג בלילה את בובא ואת פלוקאן, ואילו את דרוזיאנה למסור חיה ושלמה למאקאברון [425].

בלילה, כאשר בובא שכב לישון ליד דרוזיאנה שלו, מבלי לחשוד דבר — דווקא פלוקאן חש באסון הממשמש ובא [427]. הוא היה חכם מאוד, ואף קלט באוזניו כל רחש. הוא הסתובב ורחרח וצותת לקולו של אוריון המתדיין עם אשתו. הוא שמע, שהיא התנגדה בתוקף לרצח, וזעקה: 'מוטב שיקטלו אותי' ואז הוא שמע את קול סטירת הלחי, שאוריון הנחית על אשתו [428–429].

פלוקאן רץ מהר אל בובא, שניהם חגרו את חחרבות ופנו אל דלת חדר־השינה של אוריון. הם שמעו קולות של מהלומות. האשה השמיעה קולות של חזיר בשעת נחירתו. פלוקאן פרץ את הדלת והרג את אוריון [430–432].

ואז הם נתקלו באנשיו של אוריון, שעמדו לבצע את הרצח. בקרבות העזים הם קטלו רבים מהם, מבוכה ומהומה פרצו במבצר. חייל מבוגר אחד הראה לבובא מנהרה סודית, שתפקידה לשמש מפלט מן המבצר לעת צרה. המנהרה היתה גדולה, ואף סוס יכול היה לעבור בה [433–437]. בינתיים חיכה מאקאברון מחוץ

לחומות, שאוריון יפתח לפניו את השער. כמה פליטים מאנשי אוריון שרדו וסיפרו למאקאברון, שאוריון הומת ועימו אף חלק גדול מאנשיו [438].
בינתיים עלו בובא ודרחיאנה על גב הסוס רונרלה ויחד עם פלוקאן יצאו דרך המנהרה. תחילה הם מיהרו מאוד, אך דרחיאנה, שהיתה בסוף החודש התשיעי של הריונה, לא היתה מסוגלת למשא כל־כך מייגע. היא השמיעה זעקות מתוך צירי לידה. הם נכנסו ליער, שנתגלה להם בצאתם מן המנהרה — ופלוקאן התקין מיד משכב נוח מעלים. ודרחיאנה צעקה ודאגה: "כיצד אוכל להסתדר בלי מיילדת?" [439-441].

ואמנם לא היה להם אף שמץ מן הציוד הדרוש חיונית ליולדת חדשה. פלוקאן אמר לה: "יש לך את בובא ואותי. הוא יתמוך בגבך ואני ארציא את הילד שלך [442]. הילד היפה נולד תוך כדי דיבור, ואחריו — השני. דרחיאנה ילדה תאומים [443-444]. ואז יצא פלוקאן לבקש ציוד כלשהו למען היולדת, ששכבה עם שני בניה על הארץ, מאושרת ואחוזת בדאגות.

פלוקאן מצא בדרכו מנור נידח. הנזירים נבהלו מן הציוד המוזר הדופק בשער והולך על ארבע רגליים ומאיים לפרוץ פנימה [445-447]. ובאשר הנזירים לא נתנו לו להיכנס, טיפס פלוקאן על ארבע רגליו וקפץ מעבר לחומה. הנזירים נזעקו מרוב אימה [448-449].

אמר ראש המנזר: "מה אתה מחפש כאן? כלום רוצה אתה ללמוד קרוא וכתוב?" הנזירים התקבצו, לבשו עז והתנפלו על פלוקאן בגלימות פרושות ובמקלות [450]. פלוקאן התקצף, שלף את חרבו והיכה בנזירים. שלושה מהם הוא אפילו המית [451-452]. ראש המנזר נזדעק: "מה אתה מבקש בעצם?" פלוקאן השיב: "מזון ושתייה". ראש המנזר שמח לשמע דיבור מפורש זה [453]. הוא פקד על נזיריו לשחוט תרנגולות ואוזזים ולא לחשוש יותר. והם שחטו אפילו עגל. לבסוף ערכו סעודה והושיבו את פלוקאן בראש השולחן [444-445].

לאחר שאכל ושבע ביקש פלוקאן מראש המנזר שיעזרו לו לשאת את המזון שהזמין בשביל חבריו ביער [456]. ראש המנזר היסס. ואז ערך פלוקאן אגירה של מזון וכלי אוכל מכל המינים, מילא בשקים וארו. יתר על כן, הוא מצא גם מיטה טובה ועוד אביזרי קיום. אתר־כך הוא נכנס לאורווה ובחר לעצמו פרד הגון. הנזירים המסכנים נאלצו לעזור לו להעמיס את מלוא הציוד והאספקה ממיטב רכושם על גבו של הפרד [457-463].

פלוקאן יצא והפרד לפניו. הוא ראה בירכתי היער גופה של אחד הנזירים שהוא עצמו המית בקרב הראשון. הוא הסיר ממנה את בדרס הצמר וכיסה בה את מטענו. בובא בא עם רדת הלילה לקראתו ושמח מאוד לבואו ולהישגי [464-465]. פלוקאן סיפר כל מה שעבר עליו. הם העלו מדורה גדולה, חיממו מים לרחיצת התינוקות ובובא הוכיח, שהוא גם טבח מעולה [466]. הם התארגנו לאורח חיים של ציידים, אכלו ושתו והשמינו [467]. וכך נמשכו הדברים במשך שלושה ימים. דרחיאנה חזרה לאיתנה. בובא החליט לחפש דרך אל חוף הים כדי לפרוץ את מעגל חיי־היער [468].

בובא יצא לדרך והפקיד את פלוקאן לשמור על רעייתו וילדיו. הוא נפרד מהם

בנשיקות והבטיח לשוב תוך יום־יומיים [470–469]. פלוקאן שמר בנאמנות. אפילו בלילה הוא רבץ לפני האוהל שהתקין לדרוזיאנה ותאומיה ולא עצם עין [471]. בשעות היום המאוחרות היה פלוקאן חוטף תנומה. הוא רבץ בשמש, ממש ככלב אמיתי. אך ביער יש גם בעלי־חיים אחרים. הופיעו לפתע שני אריות, שרדפו אחר צבי מתחמק. האריות פרצו אל האוהל, דרוזיאנה השמיעה צרחות. האריות הריחו אותה ואת התינוקות וטלטלו את כפתורי זנבותיהם, באשר אין האריות פוגעים באנשים מבני האצולה. אלא שפלוקאן לא ידע על כך דבר. הוא התעורר מצרחותיה של דרוזיאנה, ראה את האריות, קפץ על רגליו, שלף את חרבו והיכה את אחד האריות על ראשו. ואז החל הקרב בין פלוקאן והאריה. פלוקאן המית את האריה והאריה השני השמיע שאגות ויללות. פלוקאן היה עייף. האריה היכה בו בזנבו. ואחר־כך טרף אותו וקרע את גופו לגזרים. הוא שבע מבשרו ודמו — והסתלק [472–478].

כאשר דרוזיאנה נוכחה לדעת מה שקרה כאן, היא פרצה בבכי ובקינה. היא חששה שמא גם בובא אבד בדרך ואולי אפילו נטרף במלתעות אותם האריות. היא חשבה בלבה, שאסור לה להישאר כאן לבדה עם שני בניה התינוקות, כי הרי אפשר שהאריה יחזור על עקבותיו. אם בובא לא יופיע עד מחר בבוקר — עליה לשוב ולחפש דרכה אל הוריה [479–480].

ובובא אמנם לא הופיע. הוא פילס ררכו ביער־עד ונלחם עם דראקונים מסוכנים. דרוזיאנה ארזה את חפצי הילדים, חיתלה אותם, היניקה אותם וחשה את עומק הצער והפחד הכרוך במצבה [481–483].

היא יצאה לדרך, עלתה הרים וירדה בקעות עד שצלחה את היער. וכל הזמן לא חדלה לבכות. היא ובניה עימה. בירכתי היער היא השגיחה ברועה ושאלה אותו: "היכן הדרך אל העיר הקרובה ביותר?" לאחר שנחה מעט ליד מעיין מפכה של מים זכים — ניסה הרועה "להתעסק" איתה. דרוזיאנה נבעתה, נטלה את ילדיה והסתלקה מהר. הרועה בכל זאת הצביע על הנתיב הנכון — והיא פנתה אל הדרך שלפניה [484–487].

היא הגיעה לעיר השוכנת לחוף הים. אניות אחדות עגנו בנמל. על אחת מהן היא הבחינה את סמלי המלכות של אביה ודגליה. היא הבחינה שבאניה רוחשת פעילות של תכונה להפלגה: העוגן הורם והמפרשים נפרשו. דרוזיאנה הרימה קולה בקריאות. צוות מלחים קטן בסירה הציע את עזרתו [488–489].

דרוזיאנה עלתה עם ילדיה על סיפון האנייה. רבי־החובל הכיר אותה מיד ושמח מאוד. לא פעם ולא פעמיים הוא נשלח לבקש אחריה בנמלי הים. הם יצאו לים הפתוח ומקץ ימים אחדים הגיעו אל ארמיניה, אל בירת אביה של דרוזיאנה. האב היה מאושר לפגוש את בתו ולשמוע את סיפוריה. היא אמרה לו, שנדמה לה שבובא אבוד אבד בין שיני אריות. המלך, שהיה איש ירא־שמים, אמר שצריך לסמוך על אלוהים ולקבל מידו את הטוב ואת הרע [489–497].

ואז פתאום נזכרה דרוזיאנה ואמרה, שבניה לא נימולו. המלך הבטיח לה טקס ברית־מילה כבר מחר [498]. הבנים נקראו גווידון — כשמו של אביו של בובא — וסיניבאלד — כשמו של מחנכו ומדריכו [499]. מצב רוחה של דרוזיאנה השתפר.

באותה שעה חזר בובא מנודדיו וחיפושיו אל פינתם ביער וראה את האריה המתבתוסס בדמו. אחר־כך הוא מצא שרידים מגופו של פלוקאן (500–501). הוא חיפש, כמובן, את דרחיאנה ואת שני בניו — אך לשווא. בובא התאבל ובכה במר נפשו: "הרי אני עתה האיש הפגוע ביותר עלי אדמות". הוא קבר את שרידי פלוקאן — כי רק חסד זה הוא עוד היה מסוגל לעשות למענו (502–504).

הרהוריו של בובא לא פסקו מגעגועיו לדרחיאנה והבנים. הוא אמר לעצמו (בדברי ירמיה, כ 14): "אָרוּר הַיּוֹם אֲשֶׁר יִלְדֵתִי בּוֹ". איש לא יכול היה לעזור לו — והוא חזר לשוטט כדרך האבירים ברוכבו על סוסו הנאמן רונדלה (505–506). הדמעות זלגו אל גבו של הסוס. הוא רכב בדרך־לא־דרך ובשביל־לא־שביל, נתקל לא פעם בדראקונים ובחיות רעות למיניהן. אפילו ענק מזר בא לקראתו בועם (מוסיף המחבר: לא אתאר מה שקרה שם, שמא אין זו אמת) (507).

בובא לא נח ולא שקט עד שהגיע לעיר יפת־מגדלים. הוא ניגש אל פונדק. הפונדקי הציע לו להכניס את סוסו לאורווה. אמר בובא: "ברצון הייתי עושה זאת, אך אין לי פרוטה לשלם לך". אמר הפונדקי: "אל תדאג, אתה נראה לי אדם הגון, שאפשר להאמין לו ואף לסמוך שישלם. פונדקי יכול גם לחכות לתמורה אם לא עד מחר — אף עד מחרתיים". בובא נכנס לאורווה ומצאה מלאה סוסים. אמרו לו: "יש כאן אדם המגייס אבירים לצבאו" (508–510).

הפונדק היה גדול. מבנהו היה דומה למבצר. באולם הגדול מצא בובא אנשים רבים, אוכלים ושותים, ממש עם לועס וגומע. הם הסתכלו על בובא בפליאה. מזמן לא פגשו אביר כזה. אחר אמר: "זה צריך להיות תרנגול עז־מצח בדר־קרב, מסוגו של דיטריך פון ברן המנוח, או אולי הילד־בראנדי" (511–512).

האיש שנראה היה כראש־החבורה חקר את בובא: מי הוא? מה הוא? מי עימו? מהי דתו? ולבסוף הבטיח לו הרים וגבעות אם הוא יסכים לשמש אצלו כראש־מאה־לוחמים. ובובא השיב: "לא אשיב פנייך ריקם. במיוחד לשם כך באתי מפולין". וראש־החבורה הסביר: "אתה תבוא איתנו ללומבארדיה, יש שם בירנית, הקרויה סאן־סימון, ובראשה לוחם נפלא ושמו סיניבאלד, ואנוכי — בנו. נסיך אחד מאנטונה ששמו דודן מבקש לנשל את אבי ממצודתו. הנה גייסתי לוחמים כדי לעזור לאבי" (513–515).

בובא מיד הכיר את האיש. שמו היה טיריץ. בימי נעוריהם היה ביניהם קשר ידידות. אלא שהוא נמנע מלהזדהות והבין, שהוא עצמו מעורב בהתעצמות הזאת (516).

ואז קרא טיריץ לבעל־הפונדק וביקש אותו לערוך פְּרָה. בובא היה מורעב והתנפל על האוכל בתיאבון. טיריץ חשב בלבו: שמא הגיע אביר משוטט זה מפולין. הנה מפני מצוקתו, וכוונתו יותר למלא את קיבתו מאשר להילחם בשדה־הקרב.

* דיטריך פון ברן והילדבראנד הם שני גיבורים של שירת האפוס הגרמני הקדום. דיטריך פון ברן הוא כינוי של מלך האוסטגותים תיאודורין הגדול [מלך בשנים 471–562 באיטליה], ואילו הילדבראנד היה נושא־כליו, אביר, לוחם ויועץ.

טיריץ השמיע את ספקותיו. בובא שמע והחריש. הכול שכבו לישון. מקץ שעות אחדות ציווה טיריץ למחצצר להשמיע תרועת־השכמה [517-519]. הם יצאו לדרך. מספרם היה כ־800 איש, מהם פרשים ומהם רגלים. בובא היה מזוין מכף רגליו עד קרקודו. וכך הם הגיעו כמעט עד סן־סימון. סיניבאלד בא לקראתם וברך את בנו בשמחה. הוא שאל: "היכן היית זמן רב ומניין השגת את המפקד־האביר הנאה הזה?" וטיריץ סיפר לו, שהוא מצא אותו ממש במקרה. האמת היא — הוא אמר לאביו — שאיני יודע עליו דבר, פרט לעובדה, שהוא אולי הזללן הגדול ביותר עלי אדמות. לא ראיתי בו שום גילוי של גבורה, פרט לכושר האכילה האדיר שלו [520-522].

בובא שמע את דבריו והם הרגיזו אותו — והוא קרא לו מיד לדו־קרב. טיריץ הסכים [523-524]. כולם היו סקרנים לראות את קרב האבירים. הם הסתכלו כיצד שני הלוחמים פנו בדהירה איש לקראת רעהו. בובא ניפץ את המגן של טיריץ והפילו יחד עם סוסו [525]. עחריו הקימו אותו, והוא נשבע לנקום על הקלון הזה, לאמור: "במו ידי אמית את בן־הבליעל הזה" [526].

סיניבאלד קרא לשניהם וביקש לפייסם. הוא הכריח אותם להתחבק ולהתנשק (הערת המחבר: שכחתי לציין, שבובא קרא לעצמו אוגוסטין, כדי שאיש לא יכירו) [527-528].

בובא פנה לטיריץ והציע לו לצאת לסיור לאנטונה ולראות מה עושים אויביהם. הם יצאו למחרת ואיתם כל מחנה הלוחמים, כשדגלי המלך גווידון (אביו של בובא) מתנוססים בידיהם [529-530]. הם התקרבו לאנטונה. אחד מרועי העדרים הזעיק את העיר, ותוך זמן לא רב פרצו משערי העיר אלפיים לוחמים ובראשם הנסיך דודון ואחיו אלבוריגו. בובא שאל את טיריץ מה הם השניים, והוא ענה: "רק שהאֵל יצילנו מידם!" [531-534].

ותוך כדי דיבור הוא הסתער בקריאת קרב על אלבוריגו. בובא בא לעזרתו ושלה את כידונו אל בטנו של האויב. כאשר דודון ראה מה שקרה הוא התנפל על בובא. שניהם שלפו חרבות ובובא פצע אותו בראשו — ולהלן הפילו במכות נאמנות. חייליו אצו להצילו, אך בובא נלחם בהם, ורבים מהם הפיל חלל — עד אשר נסוג ממעגל הלוחמים בעזרת סוסו רונדלה [535-540].

הלוחמים נטלו את דודון הפצוע, שמו אותו על מגן גדול והחזירו אותו לעיר. טיריץ ובובא נלחמו נגד האחרים. תוך כדי קרב הם נסוגו אל סן־סימון והגיפו את שערי המבצר. באנטונה רבו הבוכים והמקוננים, בסן־סימון — הכול צהלו ושמחו [541-543].

טיריץ סיפר בהתפעלות את עלילותיו של בובא (הוא אמר — אוגוסטין). וסיניבאלד ציווה להכין משתה לכבודם. למשתה החמנה גם אשתו של סיניבאלד [544-546].

אשתו של סיניבאלד, שישבה מול בובא, לא הסירה את עיניה ממנו. היא חשבה: כמה דומה האביר הזה לבובא! היא קראה לבעלה עם תום הסעודה ואמרה לו: "הסתכלתי על אוגוסטין — ונרמה לי שזהו בובא." סיניבאלד דחה רעיון זה, אך אשתו, שהיניקה את בובא, לא עצמה עין כל הלילה [547-549].

בבוקר היא קראה לטיריץ בנה, סיפרה לו את מחשבותיה וביקשה אותו להביא את אוגוסטין אל המרחץ ולבדוק, שמא יש לו על ירכו סימן של כווייה, עגול כמו לגל, שהיא עצמה גרמה לו, וגם שתי יבלות על כתפו. טיריץ ניגש מיד לבובא והזמינו למרחץ. הוא גילה, כמובן, את הסימנים — ורץ כחץ מקשת לאימו לבשר לה את הבשורה (550–555).

מרוב התרגשות היא רצה לקראת האביר, חיבקה אותו בזרועותיה ואמרה: "כלום אין אתה בובא שגידלתי והינקתי משני שדי?" בובא לא הכחיש, רק ביקש אותה לשמור את הדבר בסוד, ולגלות רק לטיריץ ולסיניבאלד (556–557).
שניים אלה חיבקו את בובא ונישקו אותו, ובובא סיפר להם כל מה שקרה לו (558).

בינתיים קרא הנסיך דודון לכל הרופאים ולכל הכירורגים להגיע אל ארמונו כדי לרפא אותו מפצעיו. הגיעו רופאים מקרוב ומרחוק. ובובא החליט לרכוב על פרד אל העיר, להתחפש לרופא מנתח ולשים קץ לחייו של בן בליעל זה. טיריץ החליט להצטרף אליו (559–561).

הם ערכו את אביריהם במצב 'הכן' לכל קריאה ברגע שתושמע תרועת החצוצרה והכול ידהרו אל שערי הארמון בקריאות 'בובא!' סיניבאלד הביע חשש, שאת טיריץ יכירו, גם אם הוא יתחפש. בובא נתן לו אבקה, שהשחירה פניו וידיו עד כי אי אפשר היה לא לראותו ככושי. הוא לבש גלימה וחגר לצדו פגיון (562–564).

אף בובא התחפש בגלימת ארגמן, אבנט רחב וצמידי זהב. סיניבאלד נתן לו פרד יפה — והוא ממש יכול היה להתחזות לרופא. טיריץ רכב אחריו על גבי סוסה. הם הגיעו לאנטונה ונכנסו לפונדק שנקרא 'בסימן הכתר' (565–566).

טיריץ יצא וכינס את האצילים נאמני המלכות של גווידון ובישר להם על שובו של בובא ועל כוונתם להמית את דודון: "עליכם להשתלט על השער. וברגע שתשמעו שדודון חוסל, עלו על מגדל התצפית והריעו בקרן. אבי היקר מחכה לאות. וברגע שהוא יגיע עם כוח האבירים שלו — פתחו לפניו את השער" (567–568).

בינתיים הפיצו בעיר שמועה שרופא מופלא הגיע, וידיעותיו רבות יותר ועמוקות מגדולי רופאי הזמן הקדמון (גאלן והיפוקראטס*) — ושיטותיו לא היו מוכרות אפילו לרופא הדגול והפילוסוף הפרסי אבן סינא** (569–570).

המלכה בראנדוניה (אימו של בובא) שלחה משרת להביא את הרופא המופלא. הרופא לא ביקש שכר־טרחה. עם בוקר הוא הלך בלוויית טיריץ לארמון.

* היפוקראטס (460–370 לפנה"ס): גדול הרופאים ביוון העתיקה. נחשב לאבי הרפואה. הוא הפריד את הרפואה מהפילוסופיה והדת וגם חיבר את שבעת־המוסר של הרופאים. גאלן (130–200 לפנה"ס) רופא יווני ידוע, הכניס שיטתיות בתורת הרפואה. סמכותו שיצאו לה מוניטין לא נפסקה עד המאה ה־16.

** אבן סינא (980–1037) רופא ופילוסוף פרסי. ערך את החלוקה השיטתית של המדעים, שהיתה מקובלת באסכולות של ימי־הביניים באירופה. פרסומו היו ידועים הן ברפואה והן בפילוסופיה.

בראנדוניה קיבלה את פניו בבכי. הוא התחמק מללחוץ ידה. בובא הוכנס אל הפצוע. הוא ציווה על כל הנוכחים לצאת. דודון התפשט והתערטל. ואז שאל אותו בובא על נסיבות הקרב וסיבותיו. דודון השיב: "האויב גזל ממני פרות ועגלות, וזה שפגע בי הוא כנראה הַשָּׂדֶה משחת בעצמו" [571-576].

על כך השיב לו בובא: "אפשר שזה בנו של האיש שאתה רצחת והוא מבקש לנקום". דודון ביטל רעיון זה: "ההוא מת מזמן, דרשתי מאימו להמיתו" [577]. אמר לו בובא: "התבונן אלי היטב. אני הוא בובא, שאת אביו רצחת". עם המילים האלו הוא שלף את חרבו והרג את דודון [578]. הוא יצא אל טיריץ, שנלחם עם חיילים אחדים — וביקש להזעיק את סיניבאלד וצבאו [579].

לוחמיו של דודון התפזרו במבוכה. רבים מהם הומתו לפי חרב ואז ציווה בובא להשמיע את תרועת הקרן ודרש מכל נושאי הנשק להניח את נשקם. וכך אמנם נעשה [580-582]. את המתים קברו. בראנדוניה יצאה ביללות וכרעה ברך לפני בובא. היא ביקשה רחמים וסליחה.

בובא לא היה מסוגל לדבר איתה מלה. הוא מסר אותה לידי סיניבאלד וטיריץ ובעצמו הסתלק. סיניבאלד אמר לה: "בראנדוניה, בראנדוניה, מכשפה מרושעת! גרמת לרצח בעלך והיית מוכנה לשלוח למוות את בנך. היה מגיע לך שיערפו את ראשך ויגררו נבלתך בחוצות. אך מאחר שאת אימו, חיך יינתנו לך במתנה ותיסגרי במנזר עד יום מותך" [583-586].

בובא קבע את מלכותו ואת סדרי שלטונו. מקץ חצי שנה, כאשר הוא ישב ושיחק שָׁח עם סיניבאלד, הופיע שליח והביא מכתב מבלל. כתבה מרגרתה. אביה הסולטן מת והשוע פֶּאָשְׁמוֹנֵט רוצה להפקיע אותה ממעמדה ודורש ממנה להינשא לו [587-588].

מרגרתה הזכירה לבובא את עזרתה בהצללתו — והביעה את נכונותה להיות אשתו החוקית [589]. בובא החליט קודם כול לעזור לה. גם סיניבאלד סבר כך. הוא נטל עימו את טיריץ בראש כוח ניכר של אבירים מתנדבים ואת ענייני הממלכה הניח בינתיים בידי של סיניבאלד [590-597].

כאשר טיריץ עם לוחמיו עזי-הנפש התקרבו לחומות העיר, הם נתקלו במספר גדול של מוסלמים, שהיו בעיניהם כעובדי-אלילים, שהקיפו את העיר. התפתח ביניהם קרב אדיר. רבים נפלו חלל עד הבוקר [598].

פֶּאָשְׁמוֹנֵט אמר: "בשם הַשָּׂדֶה מְשַׁחֵת — אני חייב לראות מי הם האנשים האלה!" הוא רתח מזעם. ואז עלה לעומתו טיריץ והתגרה בו והתנגש איתו בדור-קרב. פאשאמונט קילל את טיריץ ואיים להפוך אותו לנכה וחיגר בכוח חרבו. גם טיריץ שלף את חרבו מנדנה. אלא שטיריץ לא היה לאל ידו לעמוד מול לוחם כפאשאמונט, וכוחותיו הלכו ואזלו. עובריה זו לא נעלמה מעיניו של בובא. הוא חש בסכנה הנשקפת לטיריץ — ועל כן מיד כיוון את סוסו רונדלה, היכה בעוצמה את פאשאמונט והעיפו מאוכפו ארצה. להלן הוא דקר אותו חזור-ודקור עד שהלה התבוסס בדמו על פני השדה. הוא קרא לעזרה את מוחמד, אך לא זכה להיענות כלשהי. וכאשר המוסלמים ראו את מפלת מנהיגם — הם החלו לסגת [599-603]. גם חילה של מרגרתה יצא לפגוע באויב הנסוג. בובא המית אויבים רבים, וכך

גם טיריץ. הם הדפו אותם אל חוף הים ושם הם נאלצו אפילו לטבול במים (604-606). המנצחים חזרו העירה רכובים על סוסיהם בלוויית תופים, חמת-חלילים וחצוצרות. מרגרתה חיכתה להם על אחד המגדלים. היא ירדה ובירכה את בובא בשמחה רבה, בחיבוקים, ובברכות תודה (607-609).

אחרי סעודת הנצחון אמרה מרגרתה לבובא: "אתה זוכר, שביקשתי אותך להתאסלם ואתה סירבת. עתה אני מוכנה למענך להתנצר". בובא אמר: "זה יהיה יפה. אסכים אולי גם לשאת אותך לאשה, אלא שנחוך קודם כל להכריז על כך ולהודיע בעולם" (610-611).

בבוקר הודיע בובא לכל הנסיכים, השועים והאצילים, שאם הכול יתנהל כשורה, תיערך חתונה ביום הראשון לחודש ניסן. יצאו השליחים לכל קצות העולם להפיץ ידיעה זו (612). ידיעה זו הגיעה גם לדרוזיאנה, שהתגוררה בארמון אביה. היא הבינה שאסור לבזבז רגע. "אני אבוא אליו כשם שהוא בא אלי — בדיוק אל נשף החתונה" (614).

דרוזיאנה למדה לנגן על קתרוס. היא צבעה באבקה שחורה את עורה ואת עור בניה ויצאה לדרך מחופשת לקבצנית משוטטת. וכך הגיעה חיש מהר לבבל. היא אמרה לבניה: "בעיר הזאת אתם תמצאו את אביכם" (615-616).

היא נכנסה לפונדק וסיפרה לפונדקי, שהיא באה לחתונה המלכותית, ומאחר שאין לה פרוטה — היא תנגן בקתרוס ותשיר עם בניה וכך תרוויח קצת כסף. הפונדקי הביא להם מזון והבטיח, שהוא יעזור לה להרוויח את כספה. היא ניגנה שם באוזני הקהל כל הלילה (617-618).

בשעות הבוקר היא ניצבה בפתח הארמון ופתחה בשיר מאולתר, שתיאר את סיפורם של בובא ודרוזיאנה. מבעד לחלון הגיעו לאוזניו של בובא מילות השיר, מלים כדורבנות. הוא פקד להאכיל את הזמרת ולחקור פרטים אודות מוצאה. דרוזיאנה הסתלקה. אך המחשבות פרצו לליבו של בובא, להטרידו ולהדריך את מנוחתו, לאמור: "שמא דרוזיאנה עדיין חיה וקיימת?!" (619-621).

משרתיו של בובא אצורצו למצוא את הקבצנית המזמרת. חיפשו בכל מקום, אך לשווא. בובא נכבש על-ידי מועקה כבדה (622-623).

בינתיים הלבישה דרוזיאנה את שני בניה במיטב בגדיהם, והם נראו ממש כשתי בובות. היא אמרה להם לא להתמהמה וללכת ישר אל מדרגות הארמון ושם לבקש לראות את החתן. ואם הוא ישאל אותם לזהותם — עליהם לענות בערך כך: "אנחנו ממוצא של זאבים, מעולם לא ראינו את אבינו, אולי הוא נטרף על-ידי חיות רעות, אימנו יושבת כאן ליד הפונדק והיא ביקשה למסור לך טבעת זו בתקווה שתכיר אותה" (624-626).

הנערים נטלו את הטבעת ויצאו לדרך. הם ניגשו לבובא, בירכוהו. בובא שאל אותם לזהותם ולרצונם החפוז לראות את פניו. והם ענו: "את אבינו מעולם לא ראינו, ואימנו נמצאת כאן לבושה בסמרטוטים ופנים שחורים יותר מפחם. היא ביקשה למסור לך טבעת זו." בובא הכיר מיד את הטבעת וקרא: "בחיי! טבעת זו נתתי כטבעת נשואין לדרוזיאנה. היא שווה עולם ומלואו!" הוא נטל את שני הילדים בידו ודרש מהם להוליכו אל אימם (627-630).

לבובא הצטרפו משרתים ואבירים. דרוזיאנה — בראותה את בובא — רצה לקראתו תוך כדי בכי מרוב אושר, היא נישקה לו בגלוי בנוכחות כל המלווים, והוא כמעט התעלה מהתרגשות (631–632).

אמרה דרוזיאנה: "הן גם אתה באת אלי דקות לפני שנישאתי למאקאברון. עכשיו תורך להשיב אותי אליך." בובא השיב: "אל נא תחששי, יקירתי, אני בעלך ואת אשתי." הוא חיבק ונשק את שני בניו והם הכירו לראשונה מיהו אביהם (633–635).

מרגרתה שמעה על שובה של דרוזיאנה ופניה נפלו. עננה כבדה כיסתה את תקוותיה. בובא הרגיע אותה וביקש אותה לנהוג בסבלנות. שובה של דרוזיאנה היה רצונו של האל. והוא מצידו מוכן להציע לה להתחתן עם רעו-כאח-לו טיריץ. זה ישמור על כבודה ויתן טעם של אושר לחייה (636).

וכך נפתר הסבך בתגיגת נישואין מפוארת ומאושרת, עם ריקודים ותחרויות עליזות. ואף כי טיריץ היה יפה תואר ויפה מראה, יצוק ומדהים, דרוזיאנה לא היתה מתחלפת עם מרגרתה (637–639).

אחרי החתונה עזר בובא לטיריץ לכבוש מספר ערים. להלן הוא נפרד ממנו וממרגרתה. הם ציוו להריע בחצוצרות, כפי שהיה נהוג, וליוו את בובא ומשפחתו כברת דרך. לבסוף הכול נפרדו בדמעות (640–642).

בשובו לאנטונה מסר בובא לסיניבאלד דו"ח מפורט על כל מה שהתרחש. סיניבאלד אמר: "ידיעות טובות אלו נעימות לי לעת זיקנה." בובא חזר למעמדו המלכותי באנטונה (643–644).

בובא הקיף את דרוזיאנה באהבה רבה, וכן נהג בארצו בתבונה, ולחם מלחמות רבות, שלא כאן המקום לספר עליהן. הוא גם דאג לאביה של דרוזיאנה נגד כוונות מאקאברון לכבוש את ארצו (645).

באחד הקרבות המית בובא את מאקאברון, ואחרי מות אבי-דרוזיאנה הוא הפך שליט של שתי הממלכות. השלום השתרר בכל האזור ובובא הוכר כמלך גדול. גם בניו היו לוחמים עזים ושום אביר בעולם לא יכול היה להשתוות אליהם, וכאן תם הסיפור וגם שירת האביר בובא (646–648).

לבסוף מגלה המחבר מיהו שכתב ספר זה. שמו אליהו בחור. כתיבת ספר זה נמשכה שנה תמימה, שסומנה כשנת רס"ז (1507). הוא התחיל כתיבתו בחודש אייר וסיימה בחודש ניסן. הוא מברך את האל שישלח לעמו את המשיח, שיוליכו לירושלים או לאחד הכפרים לידה כדי לבנות שם מחדש את המקדש, כן יהי רצון, אמן סלה (649–650). בדבריים האלה תם שירו של בובא האביר ונשלם.

שני נכדיו של אליהו בחור, יוסף ואליהו, הוסיפו 'סוף דבר' ובו סיפרו, כיצר הם טרחו על הדפסת ספרו של סבא.

- 1 ראה תצלום בעמ' 13. בהעתקה נוחה יותר ניתן לקרוא את הדברים כך:
 (649) דוך וויל איך אויך נענן ואר
 ווער דש בוך הוט גימאכט אונ' גישריבן
 אליה בחור נענט ער זיך צוואר
 איין גנץ יאר הוט ער דרובר בור טריבן
 אונ' הוט עש גימאכט דש זעלביג יאר
 דש מן צילט צוויי הונדרט אונ' זעכציג אונ' זיבן
 ער הוט עש אויז אין ניסן אונ' הוב עש אן אין אייר
 גוט זול אונדו געבן בור אלן בויון תייר
- (650) אונ זול אונז דר לחן אויז אונזר פיין
 אונ' זול אונז די גינודן געבן
 דש מיר אל מושן זוכה זיין
 משיחש צייט צו דר לעבן
 דער זול אונז בורן גי ירושלים היניין
 אוחד אירגן אין איין דורפֿלן דר נעבן
 אונ' זול אונז דש בית המקדש ויידר בויון
 זיין יידי רצון אמן טרויאן:
- 2 ראה: באָבער 1856: 14, הערה 1; יאָפֿע 1949: 6; שמרוק תשכ"ו/1966: 347, הערה 7;
 ראָבאָק 1970: 18-24.
- 3 משה קמחי (1120-1190), בנו של יוסף. מדקדק כאביו. נהג בדרך שסללו ר' אברהם אבן
 עזרא ואביו וחיבר את הספר 'מהלך שבילי הדעת'. הוא קבע את השורש 'פקד' כדוגמה
 לנטיית הפועל. ספרו תורגם ללאטינית על-ידי סבסטיאן מינסטר, והיה מקובל מאוד בין
 הנוצרים לומדי העברית.
- 4 'הברית של קאמבריי' (1508) נכרתה בין ארבעה שותפים: הקיסר מאקסימיליאן ה-2
 מבית האבסבורג, המלך לואי ה-12 מצרפת, המלך פרדיננד מארגון (ספרד) והאפיפיור
 יוליוס ה-2. בעלי הברית פלשו לאיטליה, כבשו ערים ועשו בהן שמות.
- 5 ראה: עריק 1926: 177-178; עריק 1928: 180-181; שטיף 1926: 150-158; שטיף 1928:
 148-178; שמרוק תשכ"ו/1966: 345-368. כתבי-היד של שני השירים טמונים בספריית
 בודליאנה באוקספורד ובספריית 'טריניטי קולג' בקיימבריג'.
- 6 הפיוט הפותח במילים 'צור משלו אַכלנו' כלול בצרור הזמירות לערב שבת. פיוט זה
 תורגם בשלהי המאה ה-19 בידי מנדלי מוכר-ספרים: 'גאט פֿון זיינס וואָס מיר האָבן
 געגעסן, שײ אברמױן; זמירות ישראל, לליל שבת, ליום שבת ולמוצאי שבת, דפוס
 באקשט, זײטומיר, 1875, עמ' 29-31. פרטים: ישראל דאָוידזאָן; אוצר השירה והפיוט,
 כרך 3, סימן 215, עמ' 318.
- 7 שרפה גדולה פרצה בוונציה ב־1509, כתוצאה של התפרצות מחסן עם חומרים דליקים.
 השרפה גרמה לפאניקה בקרב האוכלוסייה, ובעיקר בין המוני דלת-העם. רבים הסתערו
 בפראות ובחו מכל הבא ליד (עריק 1926: 177). הוא מסתמך על ההיסטוריון של ונציה
 ס. רומאָנן ומצביע על ספרו ומראה המקום בו). חנא שמרוק סבור, שעריק טעה בציון
 מועד השרפה ומוקדה (שמרוק תשכ"ו/1966: 346).
- 8 בשתי שורות מזכיר השיר את גשר ריאלטו, לאמור:
 שורה 10: דא דו ברענט דער ריאלט
 שורה 30: דז דער ריאלט דער קלנג דעש פֿאלט

9 וכך נרשמת דמותו של הלל כהן בדברי הסיכום של נחום שטיף (1928: 153): 'הלל הוא אדם מאוס וגס־רוח. הוא נטפל לאלהיו כחור והשמיצו בחרוזים - - - הוא זלזלן ומבקר בחשאי אצל 'אחיו' הכומר, הוא ממש 'גוי גמור', אינו רוצה להתפלל - - - אין לו מושג מדקדוק, הוא מתגולל אכול פינים ב'הקדש', הוא 'מלמד' שאינו מבין דבר בחומר שעליו ללמד. הילדים לומדים מפיו מידות רעות, הוא מרמה את בעלי־הבית וגונב מהם, בלילה באה אליו 'נְקבה', אין לו מקצוע כלל, נרשמו נגדו תביעות בכל בתי־המשפט, הוא מלשן וגורם צרות רבות - וכאן גם טמון הסוף המר המכה לו. יתר על כן - היו לו שלוש נשים, כי הוא גם בעל־תאוה וגם אימפוטנט. הנשים ברחו ממנו, ואילו הוא ממזמזם כלבים ותתולים, מחזיק במיטתו תרנגולת ומוליך שולל קטנים - - -'. נדמה, שאין שלילה שלא נדבקה בו על פי דברי שיר 'המבדיל' - - .

10 יש כאן אי־התאמות מסוימות. אם מדובר בפגישה הראשונה של אליהו בחור עם אַגִידיוּן דֵה וְיִטְרָבוּ. קודם כל הוא עריין לא היה קארדינל (חשמן), שנית - לא פורסמו עריין ספרים של אליהו בחור ובוודאי לא נתפשטו בקהל הנוצרים.

11 ואלה דברי הנכדים יוסף ואליה בקטע המסיים את המהדורה, לאמור:

דער גוט דער אונז הוט גיטן די טובֿה
 דש מיר אויז גידרוקט הבן בבא
 דער זול אונז אויך העלפן דש מיר דרוקן
 דש בוך דער שונן גלוקן.
 אונ' אַנדרי טוייטשי ספֿרים אין
 וכן יהי רצון אמן.

והאל שעשה לנו את הטובה
 (שזכינו) להדפיס את בבא
 שגם יעזור לנו להדפיס
 את ספר גליקה היפה
 וספרים אחרים בידיש
 וכן יהי רצון אמן.]

12 הדין ביצירה המופלאה 'פאריז אונ' וויענה' (שמרוק תשנ"ו; Timm 1996), לרבות זיהוי המחבר - ראוי למסה מיוחדת. חשוב לציין, שתנא שמרוק סבור, שלא אליהו בחור חיבר את 'פאריז אונ' וויענה', אלא אחד מתלמידיו, המוכשר ממנו, ואילו אַרְיִקָה טִים מעריכה, שזו יצירתו של אליהו בחור - 30 שנים לאור שחיבר את 'בבא דאנטונא'. מכל מקום מדובר ביצירה בעלת איכות מעולה. המהדורה הראשונה של 'פאריז אונ' וויענה' יצאה לאור בן־זונה בשנת 1594, 45 שנים לאור פרסום 'בבא דאנטונא'.

13 ראה מסתו של נחום שטיף 'דיסריך פֿון בערן', בכתב־העת 'יידישע פֿילאָלאָגיע, חוב' 1 (וארשה 1924), עמ' 1-11; חוב' 2-3, עמ' 101-122. וכן עיין ב'בבא־בוך', בית 512, שורות 7-8. ועוד: עריק 1928: 102-106.

14 בצרפתית נקרא הגיבור בּוּו ד'האנטון (Beuve d'Hanton), באנגלית - בוּיס אוף דֵה־מֵפְטוֹן (Bevis of Hampton), להלן, למשל, ברוסית: בּוּבָא קוּרוּלֵבִיץ' (Бова Королевич) וכן הלאה.

15 פראג 1660; אמסטרדם 1661; פראנקפורט ליד המיין 1691; וילהלמסדורף 1724; ב־1767 הופיע הנוסח הראשון בפרחה (בבא־מעשה). בין 1824-1860 הופיעו בוילנה תשע מהדורות. יתר על כן, הופיעו מהדורות בווארשה, לובלין, למברג. עד 1932 יצאו לאור יותר מ־40 מהדורות (שאצקי 1949: 44).

16 Pulicane - זהו הכינוי של יצור, שמחציתו בן־אדם ומחציתו כלב (כְּלָב־איש). חוקרי פולקלור סלאבי (הפילולוג הצ'כי דוברובסקי, למשל) טוענים שהאגדה מעניקה

לפולקאן דמות אדם מן הראש עד החגורה ודמות של סוס מן החגורה למטה, כמוהו כקֶנְטָאָר הידוע מן המיתולוגיה היוונית. יש הקוראים לו פּוֹלְקוֹן (בלשונות הסלאביות: פּוֹל — מחצית; קוֹן — סוס — Greve 1956: 6-7). בנוסח של אליהו בחור בידיש מדובר בכלבאיש ששמו פּוֹלְקָאָן (להשוות בבית 361: 8: "אונ' דער שטרק פעלוקן ווש ער גידיישן").

17 באורח עדין ורומאנטי מתאר המשורר פרשת האהבה הלוהטת כ'מים גנובים' בין האביר הוואסאל לאנסלוט והמלכה היפה, אשת אדונו, שהוא נצטווה ואף הצליח למצוא אותה ולהשיבה הביתה. ראה: Chretien de Troyes 1997: 144-148, שורות 5554-5964. יש כאן מידה של אירוניה, הנובעת מן העובדה שלנסלוט אינו יכול תמיד, בכל הנסיבות, להיות גם המאהב האידיאלי וגם האביר הוואסאל המלווה את המלכה כשהוא מחויב בנדר. האבירים העלו עקרונות עיוניים של התנהגות, אך לא היה לאל ידם להגשימם (Barron 1981: 91).

18 וכך נשמע בית 32 במקורו:

דרום ליבן הערן איר זולט שויאָן
ווש אונגליק קומט בֶּן דען בוזן ווייבן
ווי אַכט די אירן מן צו שטוקן הויאָן
דש זי אירי בובריי מיט דעם וואלט טרייבן
און אונגליק קומט בֶּן דען ורויאָן
זעבֶט ווש שלמה המלכש בוכר שרייבן
ווי ער זוכט איין ורויא איין רייני
אונ' אל זיין טאג ואנד ער ניא קייני.

19 קהלת ט 9: "רְאֵה חַיִּים עִם אִשָּׁה אֲשֶׁר אָהַבְתָּ כָּל יְמֵי הַבְּלָךְ אֲשֶׁר נָתַן לָךְ תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ כֹּל יְמֵי הַבְּלָךְ כִּי הוּא חֶלְקֶךָ בְּחַיִּים וּבְעַמְלֶךָ אֲשֶׁר אָתָּה עֲמַל תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ".

20 והרי המקור של בית 136:

הרריש צוך זיא איר צוויין שניווישי טוטן
אונ' שפרך: "זיין דש בישן אויז צו שלאגן?"
בֶּר גילעבֶטר וואלט זי זיך אויז שוטן.
זי שפרך: "ווי קאנשטו עש דען בֶּר זגן?"
בוכא טעט עש צו און ניט קרוטן,
אונטר שלוג ער זיין צוויי אריגן;
ער מוֹכֶט זיא בֶּר שאנדן ניט אָן זעהן
אבר ווי ווינציג ווער עש אליה בחור גישעהן.

21 פרט זה נמצא בספרו של מאַקס ווינרֶיך (1928), בעמ' 139, בהערה 3.

22 והרי המקור של בית 350:

און אשן ווש זי הטן בייא דעם קוואל
אונ' ווארן זיך גען ווידר דר קוויקן;
דר נוך הוב זיך די ורייד ערשט אל
בבא דר טעט ווש ער הט צו שיקן
דרוויאנה שרייא אז איין דיבא אים שטל
אך דורפֶט ער זי אין קאפא ניט פיקן,
ווען זיא ווש אים צו מול ניט אויז ווייבן
ווש זי דראן גיוואגן דש זולטו אן די צין שטרייבן

23 והרי מספר דוגמאות:

300 (4): צו ברוכים היושבים חיל איך גלייך קומן
335 (3): אייא וואל המבריל בין קדש לחול

- 344 (7): אונ' הטן חתן אונ' פלה וואל ביזונגן
 387 (1): אונ' אז טוייאר אז איך איין יודין בין
 (בשורה לפני כן 386 (8): מיין קרובה דרחיינה איך וויל איר גין געבן שלום)
 498 (6-8): זי שפרך: 'זי זיין נוך ניט בישניטן'
 דער קויניג שפרך: 'דו דארפסט ניט זורגן איין הופשי בריה מילה וויל
 איך מאכן מורגן'.
 612 (5-6): אונ' די ברויילפט אל ווערן במזל טוב / איצונדר גלייך צו ראש חדש ניסן
 638 (8): אויף דער ברויילפט ווארן קומן וואל דריי ורעמדי מנינים
 24 סיפור המלך הזקן והאשה הצעירה (מלכים א' א 1-4): הגנאי לאשה הרעה (קהלת ז
 26-28): הסערה בים (יונה א 5).
 25 למשל:
 12 (8): דש זי מיר הבן געבן דען אלטן וערצר
 229 (7): ער שפרך: 'דער בטלר הוט מיך וואל ביבישן'
 476 (2): בור אנגשטן וואר ער זיך גלייך ביקאקן

מראי מקום

- אליהו בתור 1767: ספר דקדוק אליהו הלוי אשכנזי, אשר שמו ספר בחור, ברלין.
 — 1867: ספר מסורת המסורת, חברו אליהו המדקדק י"צ בר אשר הלוי האשכנזי זצ"ל,
 לונדון.
 — 1926: 'אליהו הלוי' ליד המבדיל', ציטשריפט 1, מינסק, 150-158.
 — 1949: בבא דאנטונא, מהדורה מצולמת של יודא א. יאפע, ארבע מאות שנה למותו של
 המחבר (1549-1949), ניר-יורק.
 — 1962: בבא-בוך, מהדורת שמואל רח'אנסקי, בואנוס איירס.
 — 1970: בבא-בוך, ראמאן אין פערזן, מהדורת משה קנאפהייס, בואנוס איירס.
 באבער שלמה תרט"ו (1856): ר' אליהו בחור ז"ל, ליפסיה.
 בן-יעקב יצחק-אייזיק 1880: אוצר הספרים, וילנה.
 בערנשטיין מרדכי 1953: 'צוויי רעצעפטן-ביכער אין אַלט-יידיש', דווקא 17, בואנוס איירס,
 330-361.
 גידעמאן מ. 1898: ספר התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, וארשה.
 גידעמאן מ. 1922: אידישע קולטור-געשיכטע אין מיטלאַלטער, אידיש: נחום שטיף, ברלין.
 דובנוב שמעון תשי"ב: דברי ימי עם עולם (בכרך אחד), תל-אביב.
 האַפּשטיין ד. / שאַמעס פ. 1926: 'צו דער פּראַגע וועגן פּערזנבוי אין דער אידישער פּאָעזיע',
 די רייטע וועלט 9, כאַרקוב-קייב, 126-128.
 ווינרזיך מאַקס 1923: שטאַפּלען, פּיר עטיוון צו דער יידישער שפּראַכװיסנשאַפּט און
 ליטעראַטורגעשיכטע, ברלין.
 — 1928: בילדער פֿון דער יידישער ליטעראַטורגעשיכטע, וילנה.
 — 1931: 'די ערשטע אויסגאַבע פֿון בבא-בוך און אירע זעצער', יוואָ בלעטער 2, 280-284.
 טברסקי יוחנן תשי"ז: 'אליהו הלוי אשכנזי', דוד דוד וסופרים, תל-אביב, 5-14.
 טים אַריקוה תשנ"ה: 'נספח הפותחה בדבר זהות המתבר', מאריו אונ' ווענה, ירושלים,
 39-41.

- טרונק י. י. 1958: 'בבא מעשה' — לויט דעם ראָמאַן פֿון אליהו בחור', קוואַלן אין ביימער, ניר-יורק, 222-320.
- יאָפּע יודאָ א. 1949: 'אליהו בחור' — דער מענטש און דער קינסטלער', בבא דאנטונא, ניר-יורק, 6-32 (המבוא האנגלי, 3-17).
- מאַרק יודל 1967: 'צו דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור-שפראַך', עטרת שלמה, ספר היובל לשלמה ביקל, ניר-יורק, 121-143.
- מינקאָוו נ.ב. 1950: אליהו בחור און זיין בבא-בוך, ניר-יורק.
- עריק מאַקס 1926: וועגן אַלט-ייִדישן ראָמאַן און נאַזעלע, וארשה.
- 1926 א': 'בלעטלעך צו דער געשיכטע פֿון דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור און קולטור', צייטשריפֿט 1, מינסק, 173-178.
- 1928: די געשיכטע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, וארשה.
- 1928 א': 'אינווענטאַר פֿון דער ייִדישער שפּילמאַן-דיכטונג', צייטשריפֿט 2-3, מינסק, 545-588.
- 1930: א' 'בינטל בריוו' וועגן דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור, ביבליאָלאָגישער זאַמלבוך, מוסקבה-כאַרקוב-מינסק, 198-214.
- פסח חיים/יסיף עלי (עורכים) 1998: האביר, השד והבתולה, מבחר סיפורים עבריים מימי הביניים, ירושלים.
- פרידברג חיים דב 1951: בית עקד ספרים, תל-אביב.
- פּרילוצקי נח 1932: 'זוי אַזוי די רוסישע צענזור האָט געבאַלעבאַטעוועט אין דער באַבע מעשה', ביבליאָלאָגישער נאַטיץ, יוּזאָ בלעטער 3, וילנה, 354-370.
- צינבערג ישראל 1943: די געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור בי יודן, כרך 4, ניר-יורק, 62-69; 75-77.
- קלמנאוויטש זעליק 1936: 'אליהו בחור', אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, כרך 3, פּאַריז, 205-208.
- ראָבאַק אברהם אהרן 1970: 'אליהו בחור און זיין קרינווערק', בַּבא-בוך, מהדורת משה קנאַפּהייט, בואנוס איירס, 12-92.
- רומר-סגל אגנס תש"ט: 'ספרות ייִדיש וקהל קוראיה במאה הטיז', קרית ספר, כרך נג, ירושלים, 779-789.
- שאַצקי יעקב 1949: אליהו בחור, 400 יאָר נאָך זיין טויט (1549-1949).
- שולוואס משה אביגדור 1950: 'דאָס אשכנזישע ייִדנטום אין איטאַליע', יוּזאָ בלעטער, באַנד 34, ניר-יורק, 157-181.
- שולמאַן אלעזר תרע"ג (1913): שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, מקץ המאה ט"ו עד קץ שנת המאה ה"ח, ריגא.
- שטיף נתום 1924: 'דיטריך פֿון בערן', ייִדישע פּילאָלאָגיע, וארשה, באַנד 1, 1-11; באַנד 2-3, 101-122.
- 1926: א' געשריבענע ייִדישע ביבליאָטעק אין אַ ייִדיש הויז אין ווענעציע אין מיטן דעם זעכצענטן יאָרהונדערט', צייטשריפֿט, מינסק, 141-158.
- 1928: צמע מאַטעריאַלן צו אליהו הליס המבדיל-ליד', שריפֿטן, קייב, 148-179.
- שמרוק זנא 1966: 'השיר של השרפה בוונציה לאליהו בחור', קבץ על יד ו (טז), חלק ב, ירושלים, 345-368.
- 1988: פרקים פֿון דער ייִדישער ליטעראַטורגעשיכטע, ירושלים-תל-אביב.
- (מהדיר) תשנ"ה פּאַריז אונ' ווענה, ירושלים.
- תשנ"ו: 'עיונים ב'פּאַריז אונ' ווענה', פּאַריז אונ' ווענה, ירושלים, 11-38.

- Abrahams Israel 1932: *Jewish Life in the Middle Ages*, London.
- Baron Salo Wittmayer 1965: *A Social and Religious History of the Jews*, Vol. 9, New York & London
- Barron W.R.Y. 1981: 'Knighthood on Trial: The Acid Test of Irony', *Knighthood in Medieval Literature*, Suffolk, 89-105.
- Boje Chr. 1909: 'Über den altfranzösischen Roman von Bueve de Hamtone', *Beiheften zur Zeitschrift für romanische Philologie*, 19 Heft, Halle.
- Chrétien de Troyes 1997: *Lancelot – The Knight of the Cart*, London.
- Green D.H. 1979: *Irony in the Medieval Romance*, Cambridge.
- Greve Rita 1956: 'Studien über den Roman Buevo D'Antona in Russland', *Slavistische Veröffentlichungen*, Band 10, Berlin, 1-70.
- Hrushovski Benjamin 1964: 'The Creation of Accentual Iambs in European Poetry and their First Employment in a Yiddish Romance in Italy (1508-1569), *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday*, The Hague, 108-146.
- Johnson Paul 1988: *A History of the Jews*, New York.
- Jordan Leo 1908: *Über Boeve de Hanstone*, Halle a. S.
- Levi I. 1888: *Elia Levita und seine Leistungen als Grammatiker*, Breslau.
- Perles Joseph 1884: *Beiträge zur Geschichte der Hebräischen und Aramäischen Studien*, München.
- Sampson Aylwin 1963: *Sir Bevis, The Renewed Legend*, Southhampton.
- Smith Jerry Christopher 1968: 'Introduction', *Elia Levita's Bovo-Buch*, (A PhD Thesis), Cornell University, 1-92.
- Stimming Albert 1899: 'Der Anglonormannische Bueve de Haumtone' *Bibliotheca Normannica*, Bd. vii, lix-cxciii (59-193).
- Timm Erika 1991: 'Wie Elia Levita sein Bovobuch für den Druck überarbeitete', *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 41, Heidelberg, 61-81.
- Timm Erika (ed.) 1996: *Paris un Wiene*, Tübingen.
- Weinreich Uriel 1959: 'On the Cultural History of Yiddish Rime', *Essays on Jewish Life and Thought*, New York, 423-442.
- Weinreich Max 1960: 'Old Yiddish Poetry in Linguistic-Literary Research', *Word*, Vol. 16, New York, 100-118.